

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“İqtisadi təhlükəsizlik baxımından dövlətin struktur siyasətinin
reallaşdırılmasının prioritet istiqamətləri: Azərbaycan timsalında”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Vəliyev Elvin Siyahət

BAKI – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh
“ ___ ” _____ 2019-cu il

**“İqtisadi təhlükəsizlik baxımından dövlətin struktur siyasətinin reallaşdırılmasının
prioritet istiqamətləri: Azərbaycan timsalında”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: Makroiqtisadi Siyasət

Qrup: 60

Magistrant
Vəliyev Elvin Siyahət

_____ **imza**

Elmi rəhbər
i.e.n., dos. Hüseyn Afaq Camaləddin

_____ **imza**

Proqram rəhbəri
i.ü.f.d.,b.m. Hübətova Suqra İnqilab

_____ **imza**

Kafedra müdiri i.e.d.,prof. Kəlbəyev Yaşar
Atakişi

_____ **imza**

BAKI – 2019

Summary

The relevance of the research: Economic security in its essence represents a set of methods to combat the economic development of the state and the factors that endanger its development. **Purpose and tasks of the research:** The problem of economic security has been studied globally and is intended to apply structural policy in Azerbaijan in accordance with the economic security and national interests of the country.

Used research methods: Systematic and comparative analysis, logical summarization and grouping, synthesis methods.

Research information base: Thesis used materials published by the laws of the Republic of Azerbaijan, materials of the Azerbaijan State Statistical Committee, Ministry of Economy, Communications and High Technologies, as well as world practice, and articles have been used.

Research restrictions: Theoretical and methodological shortcomings that hinder the research and lack of necessary information base can indicate the absence of legally approved national economic safety indicators.

The results of the study: We can summarize the following proposals.

1. Economic Security is one of the most important issues facing each country.
2. GDP, GDP, unemployment rate, etc., to determine which limit is the economic security. such factors are used.
3. The following findings have been achieved:
  - Azerbaijan's current economic security criteria and the factors affecting these challenges have been identified;
  - conditions for the formation of the structure of economic vulnerability have been identified and factors that have a direct impact on economic development have been identified;

Key words: economic security, national security, Azerbaijan model, GDP, structural policy.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABAD	Ailə Biznesinə Asan Dəstək
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AİB	Asiya İnkişaf Bankı
ATƏT	Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı
BƏƏ	Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
DGK	Dövlət Gömrük Komitəsi
İEÖ	İnkişaf Etmiş Ölkə
İEOÖ	İnkişaf Etməkdə Olan Ölkə
İKT	İslam Konfransı Təşkilatı
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
SES	Su Elektrik Stansiyası
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı
TMK	Trans Milli Korporasiya
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜMM	Ümumi Milli Məhsul
ÜTT	Ümumdünya Ticarət Təşkilatı

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	4
I fəsil	MİLLİ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.....	9
1.1.	Milli iqtisadi təhlükəsizlik probleminə nəzəri yanaşma və onun əsas istiqamətləri.....	9
1.2.	İqtisadi təhlükənin təyini metodikası və iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı nəzərə alınan hədd indikatorları.....	20
1.3.	Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmininin normativ-hüquqi əsasları.....	32
II fəsil	AZƏRBAYCANIN İQTİSADI STRUKTURUNUN VƏZİY-YƏTİNİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİK BAXIMINDAN TƏHLİLİ.....	41
2.1.	Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.....	41
2.2.	Azərbaycanın enerji potensialı və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində onun istifadə vəziyyəti.....	54
2.3.	Tədiyyə balansının və xarici ticarətin inkişaf vəziyyəti.....	60
III fəsil	MİLLİ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİ ÜÇÜN İQTİSADI STRUKTURUN OPTİMALLAŞDIRILMASININ PERSPEKTİVLƏRİ.....	77
3.1.	İqtisadi təhlükəsizlik tələblərinə uyğun iqtisadi strukturun formalaşdırılması üzrə xarici ölkələrin təcrübəsinin Azərbaycanda istifadə imkanları	75
3.2.	İqtisadi strukturun strateji inkişafı üzrə dövlət tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	80
3.3.	Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyi üçün optimal iqtisadi strukturun təmin edilməsi yolları.....	86
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	95
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	99
	Cədvəllərin siyahısı.....	103
	Sxemlərin siyahısı.....	103
	Qrafiklərin siyahısı.....	103

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Qloballaşma prosesi hər bir ölkənin digər ölkələrlə olan qarşılıqlı münasibətini dərinləşdirir. Bir çox ölkələr bu prosesdə milli maraqlarının və iqtisadiyyatlarının təhlükəyə məruz qalması ilə üzləşir. İqtisadi təhlükəsizlik özü-özülüyündə dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və onun inkişafına təhlükə törədən amillərə qarşı mübarizə metodlarının cəmini ifadə edir. İnteqrasiya zamanı ölkələr iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı məqamları xüsusi diqqətdə saxlamalı, onun düzgün və səmərəli şəkildə tənzimlənməsinə nəzarət etməli və ölkənin milli maraqlarının nəzərə alınmasını, gözlənilməsini təmin etməlidir. Daxili və xarici siyasətini balanslaşdırılmış şəkildə qurmaqla, effektiv ticarəti təmin edəcək iqtisadi strukturun formalaşdırılması, kölgə iqtisadiyyatına qarşı mübarizə, ölkənin və məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, investisiya qoyuluşlarının artırılaraq istiqamətləndirilməsi, valyuta ehtiyatlarının axınına nəzarət, resurs potensialından rəşional istifadə və digər bu kimi məqamlar iqtisadi təhlükəsizliyə milli maraqların təmini prizmasından baxıldığını göstərir. Nəzərə alsaq ki, dünya sürətlə inkişaf edərək dəyişir, regional və ümumdünya səviyyəsində inteqrasiya prosesləri günü-gündən dərinləşir, dövlətlər də öz strategiyalarında müəyyən dəyişikliklərə getməli olur ki, bu dəyişikliklərin də milli iqtisadi inkişaf modelində qeydə alınması zərurətə çevrilir. 70 il Sovet imperiyasının tərkibində olmuş və özünün iqtisadi və milli təhlükəsizliyi əlindən almış Azərbaycanın müstəqillik əldə etdiyi 90-cı illərin ilk illərində rəşional və rəqabətə davamlı iqtisadi strukturunun olmaması səbəbindən milli iqtisadiyyatı bir çox təhlükələrlə üzləşmiş, iqtisadi baxımdan böhranlı vəziyyətə düşmüşdür. Növbəti illərdə bu təhlükələr dərinlən öyrənilmiş, təhlil edilmiş və yeridilən hüquqi-siyasi və iqtisadi tədbirlər nəticəsində həm milli, həm də iqtisadi müstəqilliyimizə təhlükə törədən amillər nisbətən aradan qaldırılmağa başlanmışdır. Bəzi təhlükələrin günü bu gün də mövcud olması bizim iqtisadiyyatımıza və milli təhlükəsizliyimizə hədədir və onların aradan qaldırılması üçün dövlət iqtisadi strukturun formalaşmasına sistemli yanaşır, mövcud iqtisadiyyatın təhlükəsizliyi üçün konsepsiyalar və strategiyalar işləyib

hazırlayır və bu yolla da gələcəkdə yarana biləcək bütün təhlükələrə qarşı hazırlıqlı olur. İqtisadi təhlükəsizliyin tam təmin olunmaması və həyata keçirilən struktur siyasətinin hələ də təkmilləşdirilməsi, iqtisadiyyatın strukturunun strateji tələblərə uyğunlaşdırılması istiqamətində atılan addımlar bu sahədə geniş araşdırmanın aparılmasının zəruriliyini və dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını göstərir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. İqtisadiyyatın strukturunun iqtisadi təhlükəsizlik baxımından təşkili bütün dünya ölkələrində ciddi əhəmiyyət daşıyan məsələlərdən biri olduğu üçün hər bir ölkə dünya təcrübəsindən də istifadə etməklə öz iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyalarını və strategiyalarını hazırlamışlar. Bu məqsədlə müxtəlif zamanlarda və fərqli ölkələrdə dünya iqtisadiyyat elminin görkəmli nümayəndələri öz mülahizələrini və tövsiyyələrini vermişlər. Bu sahədə araşdırmalar aparmış dünyanın məşhur iqtisadçılarından Adam Smitin, David Rikardonun, Maykl Porterin, Vassili Leontyevin, Con Meynard Keynesin, Valter Oykenin, Josef Şumpeterin və digər alimlərin milli iqtisadiyyat, təhlükəsizlik və milli mənafelərlə bağlı xeyli mülahizələri olmuşdur. Azərbaycanda da bu araşdırmaların sayı son illər artmışdır. Azərbaycanın iqtisadçı alimlərindən A.A.Nadirov, Z.Ə.Səmədzadə, İ.N.Alıyev, Ə.X.Nuriyev, N.İmanov, M.Q.Meybullayev, I.A.Kərimli, T.Ə.Quliyev, S.İ.Səfərov, A.Ş.Şəkərəliyev, N.M.Məmmədov, M.İ.Bərxudarov bu problemlə bağlı dəyərli araşdırmalar aparmış və onların tədqiqatları Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturunun təhlükəsizlik baxımından təşkili zamanı, iqtisadi strategiyanın qurulmasında istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İqtisadi təhlükəsizliyin müəyyən edilməsindən daha böyük problem onun nəticələrinə qarşı mübarizə aparmağın səmərəli yollarının tapılması istiqamətində səy, bilik və bacarığın uzlaşdırılmasıdır. Ümumilikdə, iqtisadi təhlükəsizlik problemi dünya miqyasında öyrənilmiş və struktur siyasətin Azərbaycanın timsalında ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə və milli maraqlarına uyğun şəkildə formalaşdırılaraq tətbiq edilməsi məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Həmçinin, tədqiqatın məqsədi

ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyin gözlənilməsi şərtlərinə uyğun olaraq struktur siyasətlə bağlı dünya təcrübəsinin araşdırılması və ölkəmizə hansı şərtlərlə tətbiq edilə biləcəyini öyrənməkdir. Öyrənilmə prosesi zamanı iqtisadi təhlükəsizliklə və dövlətin struktur siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı bir sıra məsələlər araşdırılmış və aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Azərbaycanın bu günki dövrdə iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı məsələlərindən ən vacibi müstəqil Azərbaycanın hər tərəfli milli və iqtisadi azadlıqlarının təmin edilməsidir. Bu məqsədlə araşdırmalar aparılmalı, iqtisadi təhlükəsizlik meyarları və həmin meyarlarla təsir edən amillər müəyyənləşdirilməlidir;

- iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı struktur konsepsiyalar tərtib edilməli, şərtlər və qaydalar müəyyənləşdirilməli və iqtisadi inkişafa birbaşa təsir göstərən amillər öyrənilməlidir;

- qloballaşma şəraitində dövlətin struktur siyasətinin reallaşdırılmasının prioritet istiqaməti kimi qeyri-neft sektorunun rolunun artırılması həyata keçirilən təhlükəsizlik tədbirlərini möhkəmləndirməli, dünya ölkələrinin inkişaf trayektoriyasında Azərbaycanın inkişaf potensialı və enerji sahəsində perspektivləri dərinlən öyrənilməlidir;

- tək daxili deyil, həm də dünya bazarında yerli istehlak mallarının rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, bazara çıxış imkanlarının artırılması istiqamətində tədbirlər müəyyənləşdirilməlidir;

- müvəffəqiyyətli beynəlxalq təcrübədən ölkənin iqtisadi inkişaf planı hazırlanarkən istifadə edilməsi dərəcəsi təyin edilməlidir.

Tədqiqatın obyektini və predmetini. Apardığım bu araşdırmada tədqiqat obyektini olaraq Azərbaycanın iqtisadi modeli, əsasən də iqtisadiyyatın strukturu, həmçinin milli modellə dünya ölkələrinin modellərinin qarşılıqlı müqayisəsi götürülmüşdür. Tədqiqatın predmetini iqtisadi təhlükəsizlik problem, dünya miqyasında və Azərbaycanın təmsalında struktur siyasətin ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə və milli maraqlarına təsiri istiqamətləri üzrə mövcud olan nəzəri-metodoloji bilikləri əhatə edir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat prosesində sistemli və müqayisəli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə və qruplaşdırma, sintez metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqatın aparılması prosesində Azərbaycan Respublikasının qanunlarından, normativ-hüquqi xarakterli aktlardan, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat, Energetika, Kənd Təsərrüfatı, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar nazirliklərinin materiallarından, həmçinin dünya təcrübəsindən, xarici iqtisadi ədəbiyyatlardan və iqtisadi forumlarda və bloqlarda müasir iqtisadçıların yayımladıqları tezis və məqalələrdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Tədqiqatın aparılması üçün mane olan nəzəri-metodoloji çatışmazlıqlar və zəruri informasiya bazasının yetərsizliyi qismində qanuni şəkildə təsdiqlənmiş milli iqtisadi təhlükəsizlik indikatorlarının olmamasını göstərə bilərik.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat zamanı iqtisadi təhlükəsizliklə və dövlətin struktur siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı elmi-praktiki əhəmiyyəti olan aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- Azərbaycanın bu günki dövrdə iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı iqtisadi təhlükəsizlik meyarları və həmin meyarlarla təsir edən amillər müəyyənləşdirilmişdir;

- iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı strukturun formalaşdırılması şərtləri müəyyənləşdirilmiş və iqtisadi inkişafa birbaşa təsir göstərən amillər müəyyən edilmişdir;

- qloballaşma şəraitində dövlətin struktur siyasətinin reallaşdırılmasının prioritet istiqaməti kimi qeyri-neft sektorunun rolunun artırılması, Azərbaycanın inkişaf potensialı və enerji sahəsində perspektivlər qeyd edilmişdir;

- tək daxili deyil, həm də dünya bazarında yerli istehlak mallarının rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, bazara çıxış imkanlarının artırılması istiqamətində tədbirlər müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 103 səhifədir.

I Fəsil **MİLLİ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI**

1.1. Milli iqtisadi təhlükəsizlik probleminə nəzəri yanaşma və onun əsas istiqamətləri

İnkişaf edən və durmadan dəyişilən dünyada bütün ölkələrin iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasını və strategiyasını hazırlaması, təmin etməsi mühüm vəzifələrdəndir. İqtisadi təhlükəsizlik dövlətin təhlükəsizliyinin və onun bütövlüyünün əsas atributlarından biridir və milli təhlükəsizlik strategiyasının bir hissəsidir. Müasir dövrdə iqtisadiyyat elmində “iqtisadi təhlükəsizlik” anlayışı öz aktuallığı ilə seçilir. Bəs təhlükəsizlik özü nədir? Aparılan araşdırmalardan bizə məlum olur ki, təhlükəsizlik özlüyündə çox geniş anlayışdır. Lakin biz onu qısaltaraq bu cür təsvir edə bilərik: “Təhlükəsizlik hər hansı bir cəmiyyətin inkişaf prosesində fərdlərin qanuni tələblər çərçivəsindən çıxmadan qorxmadan, çəkinmədən və azad formada yaşaya bilməsinin təminatıdır, fərdə və onun azadlığına qarşı heç təhlükənin olmamasıdır”. Belə ki, iqtisadi təhlükəsizlik anlayışına nəinki fərdin, həm də cəmiyyətin və ölkənin iqtisadi vəziyyəti, onların inkişafına maneə yaradan və ləngidən amillər, iqtisadi sabitliyə və inkişafa, ölkənin iqtisadi gücünə qarşı aparılan istər daxili, istərsə də xarici təxribatlar və onlara qarşı yürüdülmən mübarizə üsulları daxildir. Əlavə qeyd edə bilərik ki, təhlükəsizlik həm də fərdin mövcud xarici və daxili təhdidlər altında mövcud olmasını qoruma və inkişaf edə bilməsini təmin edən amillərin məcmusudur. Buna əsaslanaraq iqtisadi təhlükəsizliyin 2 vəziyyətini nümunə göstərə bilərik. Bunlardan ilki potensial iqtisadi təhlükəsizlikdir. O, cəmiyyətin və dövlətin inkişafı üçün gələcək dövrdə işlənilib hazırlanması və tətbiq edilməsi nəzərdə tutulan təhlükəsizlikdir. İkincisi isə real iqtisadi təhlükəsizlik anlayışıdır ki, bu da ölkənin hal-hazırda aktual olan təhlükələrə qarşı mübarizə aparması və qarşısının alınması söylərinin məcmusudur.

Təhlükəsizlik anlayışı elmi kitablarda ilk dəfə XII əsrdə Avropada insan mənəviyyatını ona qarşı hər cürə təhlükələrdən qorumaq məqsədilə işlədilmişdir. Lakin dövr keçdikcə və müxtəlif ölkələrin iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsində

dəyişikliklər yarandıqca, əmtəə-pul münasibətləri də inkişaf etmiş və dövlətin təhlükəsizliyi anlayışı da məzmun olaraq dəyişmişdir. Ölkə sərhədləri daxilində iqtisadi və siyasi sabitliyin təmin edilməsi, iqtisadi sahələrin inkişafının qarşısını alan amillərlə mübarizə aparmaq və iqtisadiyyatın inkişafı üçün gərəkli şərait yaradılmasını təmin etmək onun əsas vəzifəsi halına gəlmişdir. Ümumiyyətlə, hər bir ölkədə iqtisadiyyat özünün inkişafının elə bir həddinə çatmalıdır ki, həmin ölkənin inkişafında normal iqtisadi şərtlər tam şəkildə təmin edilsin, əhalinin maddi rifah səviyyəsi artırıla bilsin və ölkənin daxili və xarici təhlükəsizliyi üçün milli maraqlarını qoruna bilsin.

İqtisadi təhlükəsizliyə aid olan ən əsas vəzifələrə ölkənin həm maddi, həm təbii resurslarının, həm də insan kapitalının yaranması, inkişafı və bu potensialdan tam həcmdə istifadə edilə bilməsi üçün yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsinə çatması, vahid iqtisadi təhlükəsiz məkanın yaradılması daxildir. Yuxarıda sadaladığımız proseslər iqtisadiyyata qarşı təhlükə törədə biləcək şərtləri müəyyənləşdirir və onun həll edilməsi yolunda qərarların qəbul edilməsini, bəzi iqtisadi siyasət qaydalarının qəbul edilməsini zəruri edir.

İqtisadi təhlükəyə aid olan səbəblər həm daxili, həm də xarici təsir amilləri olmaqla 2 qrupda öyrənilir. Keçmiş tarixi dövrlərdən günümüzdə qədər boş və daha məhsuldar ərazilər uğrunda müharibə, bir qrupun başqasının torpaqlarını ələ keçirməsi, bir qrupun digərinin yaşayış şərtlərinə qarşı təhlükə törətməsi halları mövcud olmuşdur. Hazırkı bazar iqtisadiyyatı iqtisadi sistemi və kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu halların sadəcə görünüşü dəyişmiş, mahiyyəti isə eyni qalmışdır. Günümüzdə isə fərqli olaraq ölkələr xammal mənbələri və satış bazarları uğrunda mübarizəyə girir və təhlükələr törədirlər. Ölkədə xaricini borcunun artması, ixracda xammalın yüksək olması, ticarət dövriyyəsinin böyük həcmdə aşağı enməsi xarici amillər hesab olunur. Daxili amillər dedikdə isə ölkə daxilində iqtisadi qütbləşməni, kiçik bir qrup əhalinin digər qruplardan daha çox sərvət toplamış olması, digər qruplarınsa vaxt irəlilədikcə daha çox yoxsullaşması, iri firmaların, TMK-ların və böyük şirkətlərin digər xırda istehsal və xidmət obyektlərinə qarşı əngəllər yaratması və s. nəzərdə tutulur.

Sxem 1: İqtisadi təhlükəsizliyə təsir göstərən amillər

Mənbə: “Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. 2012” materialına əsaslanaraq müəllif tərəfindən sxem şəklində qurulmuşdur.

Bu halda 2 fərqli təhlili diqqətdə saxlaya bilərik. Bunlardan birincisi iqtisadiyyatın dövlət təhlükəsizliyini müəyyən edən qlobal dövlətlərarası təhlildir. İkincisi isə dövlət idarəsinə daxil olmayan, lakin dövlət sərhədləri daxilində fəaliyyət göstərən iqtisadi obyektlərin (müəssisələrin, firmaların, şirkətlərin, hətta cəmiyyətin və onun fərdlərinin) iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir.

Yuxarıda da qeyd olunanlardan fərqli olaraq iqtisadi təhlükəsizlik ifadəsi ilə ilk dəfə XVII-XVIII əsrdə qarşımıza çıxmışdır. Həmin dövrdə iqtisadi məktəblərin iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı fikirləri də fərqli olmuşdur. Məsələn, Merkantilizm məktəbi və Neo-Merkantilizm ticarəti hər zaman sərvətin əsas mənbəyi olaraq görür.

Liberal iqtisadi sistemlə idarə edilən ölkələrdə iqtisadi sistem azad bazar iqtisadiyyatı şərtləri əsas tutularaq idarə edildiyi üçün onlar düşünür ki, dövlət iqtisadiyyata baş verən proseslərə minimal şəkildə müdaxilə etməlidir. Dövlət sadəcə iqtisadiyyatda “oyun qaydalarını” müəyyənləşdirməli, hüquqi-iqtisadi baza yaratmalı və bu qaydaların tam şəkildə icra olunduğuna nəzarət etməlidir. Bu zaman iqtisadiyyat “təhlükəsiz” olacaqdır. Joseph Stiglitz söyləmişdir: “Bu mühafizəkar fikrə görə iqtisadiyyat məhsuldarlıqla bağlı anlayışdır və bərabərlik məsələsi siyasi sahəyə buraxılmalıdır. Bilik iqtisadiyyatı ilə bağlı apardığım araşdırmalar mənə göstərdi ki, bilik qüsurludur, məlumat assimetriyası mövcuddur və bir tərəf hər zaman digər tərəfə nisbətən daha çox məlumata sahibdir. Buna görə də tələb olunan dövlət tənzimlənməsi həyata keçirilməyə dövlət maksimal iqtisadi səmərə əldə edə bilməz” (Joseph E. Stiglitz, 2006, s.14).

Müxtəlif dövrlərdə yaşamış alimlərin iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı fikirləri də müxtəlifdir. Amerika iqtisadçısı S.Rom bildirir ki, “iqtisadi təhlükəsizlik” anlayışı keçmişdə geniş şəkildə istifadə edilməmişdir, çünki ABŞ-da iqtisadi gücün, bununla yanaşı iqtisadi müstəqilliyin artması bizim tariximizin böyük hissəsi üçün isbat olunmuş fakt kimi qəbul edilmişdir (Joseph J. Romm, 1993, s.51). İqtisadi təhlükəsizlik məsələləri bununla əlaqədar problemlərlə üzləşmiş ölkələrdə daha geniş şəkildə araşdırılmışdır.

1990-ci ildən öncə yaşamış amerika əsilli alimləri milli təhlükəsizliyə daxili dəyərlərin xaricdən gələn təhlükələrdən qorunması norması olaraq baxmışlar. Məsələn, amerikan alimi A.Volfəs qeyd edirdi ki, təhlükəsizlik, əldə edilmiş dəyərlərə olan təhlükənin olmaması normasını, subyektiv mənada isə belə dəyərlərin hücumə məruz qalacağı qorxusunun olmaması ölçüsünü əks etdirir (Arnold Wolfers.,1962, s.147).

Amerika alimi A.Volfəs eyni zamanda bu mövqedən çıxış edərək, təhlükəsizliyi ölkənin az və ya çox malik ola bildiyi və az və ya çox ölçüdə malik olmağa cəhd etdiyi dəyər kimi qəbul edir (Arnold Wolfers, 1952, s.485).

Amerika alimləri Karl Neu və Çarles Volf iqtisadi təhlükəsizliyi ABŞ-ın iqtisadi maraqlarına təhlükə törədən və ya onların reallaşmasının qarşısını ala bilən hadisə və tədbirlərə qarşı olaraq onun bu maraqları qorumaq və ya reallaşdırmaq qabiliyyəti kimi qəbul edir (Carl R. Neu, Charles Wolf, 2004, s.34). Bu yanaşmanı rus alimləri V.Sençaqov, Q.Qutman da qəbul edirlər. Rus iqtisadçıları A.Qordeçkiy, A.Arxiyov iqtisadi təhlükəsizliyi iqtisadiyyatın millətlərarası və beynəlxalq səviyyədə ictimai tələbatları səmərəli şəkildə ödəmək qabiliyyəti kimi qəbul edirlər (V.A.Boqomolov,2009, s.13).

Rus iqtisadçısı akademik L.İ.Abalkin qeyd edir ki, iqtisadi təhlükəsizlik – iqtisadi sistemin elə halıdır ki, bu ona dinamik və səmərəli inkişaf etməyə, sosial vəzifələri həll etməyə imkan verir və bu zaman dövlət müstəqil iqtisadi siyasət işləyib və həyata keçirmək imkanına malikdir (L.İ.Abalkin, 1997, s.5).

Digər rus iqtisadçı alimi V.K.Sençaqov iqtisadi təhlükəsizliyi – milli iqtisadiyyatın və dövlət hakimiyyətinin qarşılıqlı inteqrasiyası kimi xarakterizə edir. V.K.Sençaqovun fikrincə iqtisadi təhlükəsizlik–iqtisadiyyat və hakimiyyət strukturlarının elə bir vəziyyətidir ki, bu zaman ölkənin sosial təmayüllü inkişafı, milli maraqları, müdafiə potensialı təminatlı şəkildə müdafiə edilir.

İqtisadi təhlükəsizliyə sosialist baxış isə yuxarıda sadalanan baxışlardan bir qədər fərqlidir. Belə ki, dövlət zəifi güclüdən, daxili iqtisadiyyatı xarici iqtisadiyyatdan qoruyan mexanizm yaratmalı və onu idarə etməlidir. Buna ən gözəl nüsxə olaraq Sovet Sosialist sistemini göstərmək olar. Bu sistemdə sistemə daxil olan bütün ölkələr bir-birindən iqtisadi və siyasi olaraq asılı vəziyyətdə idilər. İstehsal edilən məhsulun istehsalının bir hissəsi bir ölkədə, digər hissələri isə fərqli ölkələrdə istehsal edilirdi. Bunun səbəbi isə SSRİ-nin bütün ona daxil olan ölkələri iqtisadi olaraq bir-birindən və özündən asılı etmək idi. Bu yolla heç bir ölkə müstəqil iqtisadi siyasət yeridə bilmir və SSRİ-dən asılılıq davam edirdi. Azərbaycan da bu sistemə daxil olduğu üçün müstəqillik əldə etdiyimiz dövrdə

də istehsal və digər proseslərin təşkili zamanı çətinliklərlə üzləşmiş və normal iqtisadi sistem qurmaq üçün kifayət qədər cəhdlər edilmişdir. Bu cəhdlərin nəticəsi olaraq müstəqillik əldə etdiyimizdən 27 il keçməsinə baxmayaraq hələ indilərdə iqtisadiyyat normal struktura düşməyə başlamışdır.

İngilis alimi Ken Buuzun fikrincə, “azadlıq insanlara (həmçinin fərd və qruplara) nəyisə sərbəst şəkildə seçim edib həyata keçirməyə imkan verməyən fiziki və insani məhdudiyyətlərdən azad edir (Ken Booth, 1991, s.61). Təhlükəsizlik və azadlıq bir sikkənin iki tərəfidir. Azad olma güc və ya qayda deyildir, o, təhlükəsizliyin yaranma səbəbidir. Azadlıq prinsipə təhlükəsizlikdir” (Craufoud D. Goodwin, 1991, s.319).

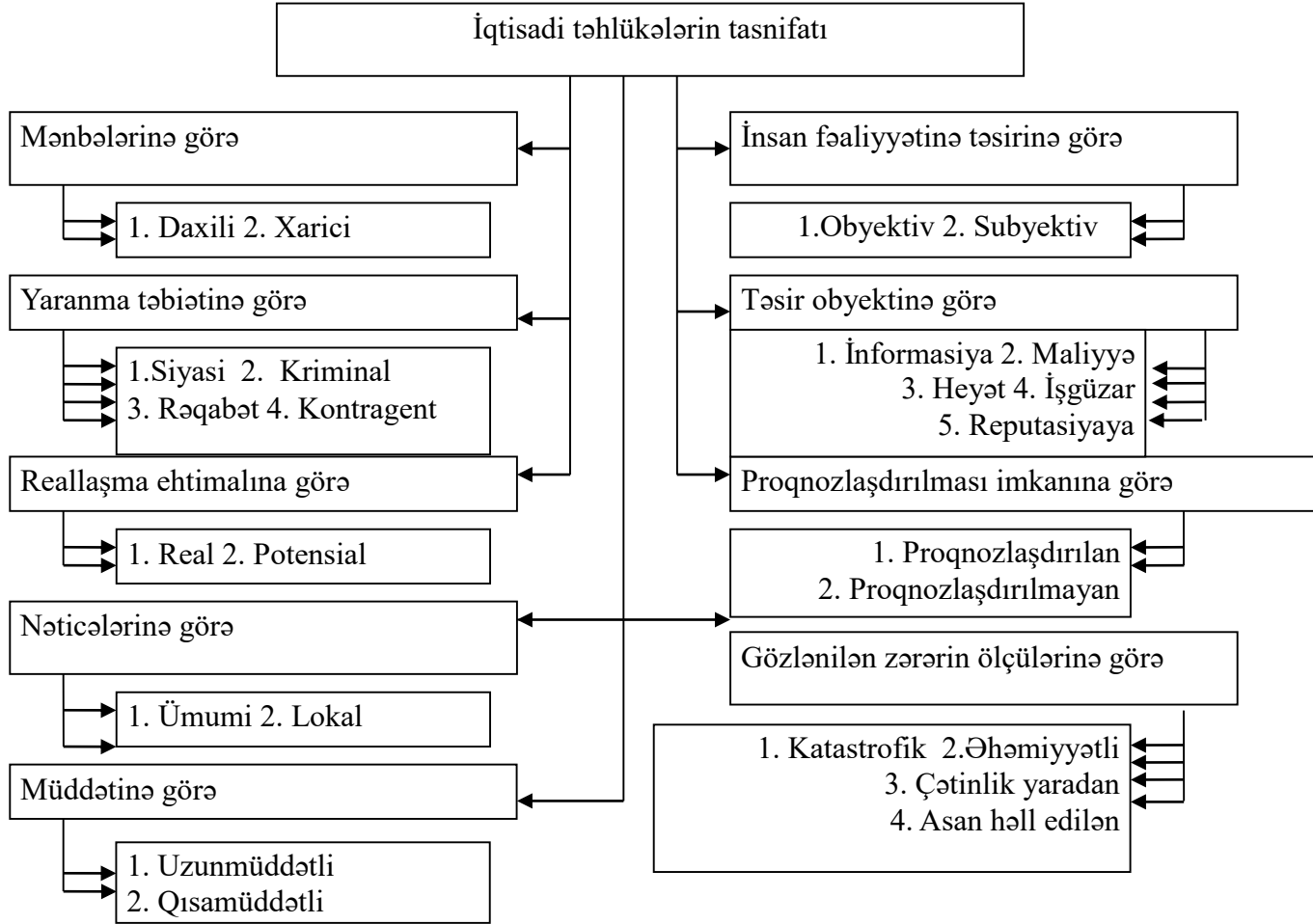
V.Pareto cəmiyyətin təhlükəsizliyini həm daxili, həm də xarici amillərdən asılı olan siyasi sabitlik, iqtisadi tərəqqi və dövlətin müdafiə qabiliyyətinin qarşılıqlı əlaqəsi kimi xarakterizə etmişdir (Craufoud D. Goodwin, 1991, s.95). Göründüyü kimi, iqtisadi məsələlər milli təhlükəsizliyin əsas komponenti hesab edilmişdir. Amerika generalı M.Taylor göstərirdi ki, hazırda millətin təhlükəsizliyi üçün ən əhəmiyyətli təhdidlər qeyri-hərbi sahədədir ki, bunlara da enerji böhranı, əhalinin sürətli artımı, iqtisadi artımın aşağı olması, sənaye istehsalının yüksək maya dəyəri, beynəlxalq mübadilədə yeni kəsrin yaranması və artan inflyasiya aiddir (Maxwell D. Taylor, 1974, s.52).

İnkişaf etməkdə olan ölkələr, məsələn Çin üçün iqtisadi təhlükəsizlik iqtisadi müstəqilliyi qorumaqla milli iqtisadi inkişaf hesabına bütün əhalinin yaşayış standartlarının dayanıqlı artımını təmin etmək qabiliyyəti kimi müəyyən edilməlidir. Başqa sözlə, iqtisadi təhlükəsizliyin iki tərəfi vardır: rəqabətqabiliyyətlik və iqtisadi müstəqillik (suverenlik) (Joseph J. Romm, 1993, s.78).

Beləlikdə, biz təhlükəsizliyi bu formada izah edə bilərik: “Təhlükəsizlik cəmiyyətin və dövlətin xarici və daxili təhlükələrdən qorunması vəziyyətləri üçün öncədən hazırlanmış taktiki və strateji planlar məcmusudur”.

Nəhayət, müxtəlif yanaşmaları bir araya gətirərək biz iqtisadi təhlükəsizliyin təsnifatını aşağıdakı sxem formasında ifadə edə bilərik:

Sxem 2: İqtisadi təhlükəsizliyin təsnifatı

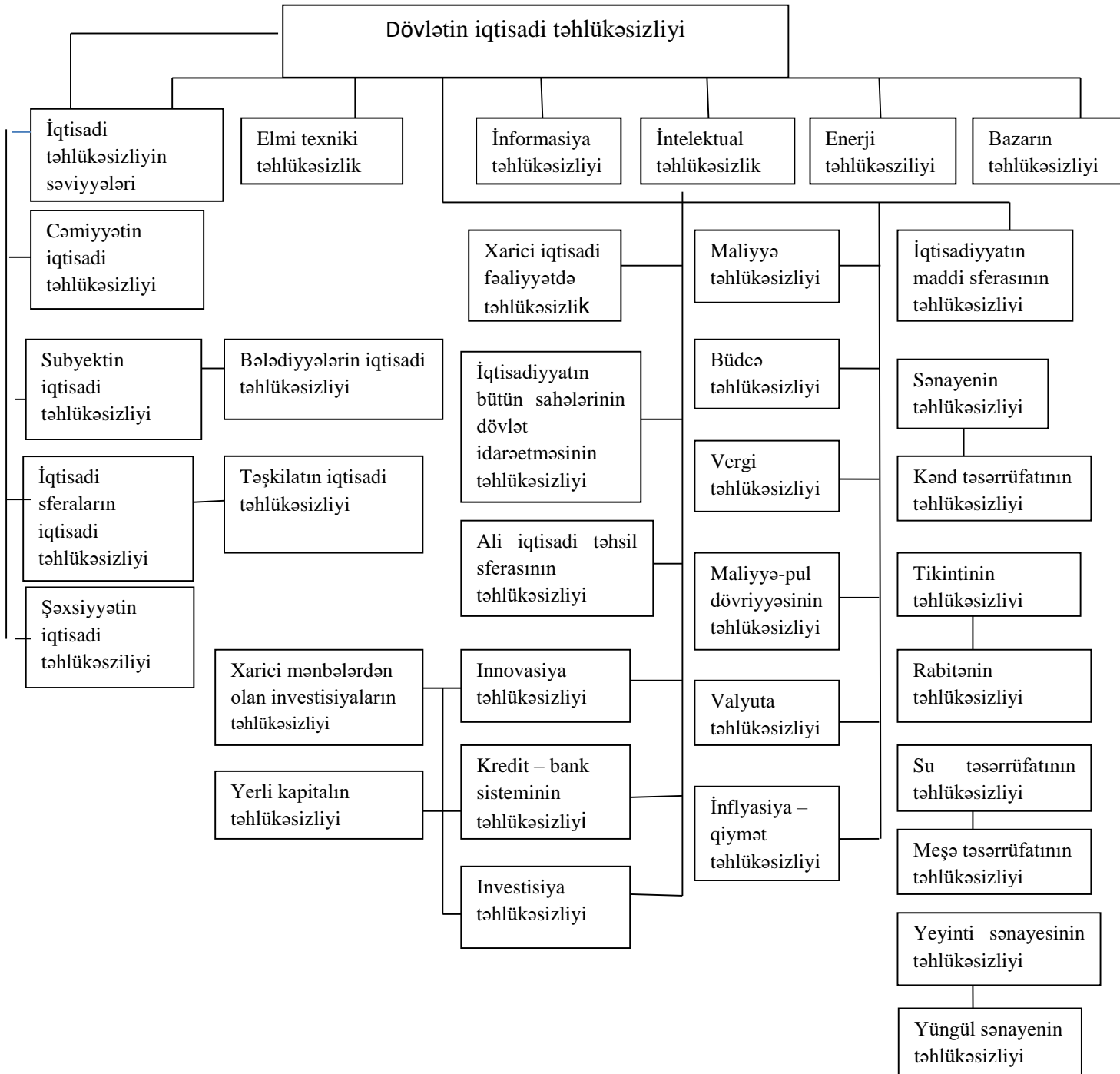
Mənbə: Sxem Сергей Глазев - Экономическая безопасность Р, 2008 əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Ümumi təhlükəsizlik anlayışını biz bir-birindən tam asılı olan 3 təhlükəsizlik sistemi kimi verə bilərik:

- 1) Şəxsiyyətin təhlükəsizliyi;
- 2) Cəmiyyətin təhlükəsizliyi;
- 3) Dövlətin təhlükəsizliyi.

Dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik məqsədləri dövlətin ən ali məqsədlərindən birincisi hesab olunur və onun tənzimlənməsi və tətbiqi vacib əhəmiyyət daşıyır və bu məqsədin reallaşdırılması üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir. İqtisadi təhlükəsizliklə bağlı tənzimlənməsi nəzərdə tutulan bir sıra istiqamətlər mövcuddur ki, bunlar hər bir dövlətdə eynidir və onların tənzimlənərək idarə edilməsi iqtisadi təhlükəsizliyin başlıca məqsədlərindəndir. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik istiqamətlərinə aşağıdakılar aid edilir:(Sxem 3)

Sxem 3: Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin istiqamətləri

Mənbə: Sxem Глазев - Экономическая безопасность Р, 2008 əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu sahədə aparılan iqtisadi siyasət öz bəhrəsini hər zaman vermişdir. Aparılan iqtisadi təhlükəsizlik siyasəti ölkələrdə özünü strateji addımlar və hədəflərlə izləyir. İstər qeyri-neft, istərsə də neft sektoru üzrə aparılan siyasət və əldə edilən gəlir müxtəlif sahələrə yönləndirilmiş və həmin sahələrin iqtisadi inkişafı üçün bazis rolunu oynamışdır. Azərbaycanda da eynilə bu siyasət həyata keçirilmişdir.

Bu sahədə mövcud ölkələrin həyata keçirdiyi iqtisadi strategiyaları ümumi şəkildə ifadə edə bilərik. Hər bir ölkə özünün hazırki istehsal gücünü öyrənməli və dəqiqləşdirməli və həmin gücün ən az indiki səviyyədə saxlanmasına və daha da inkişaf etdirilməsinə diqqət yetirməlidir. Bundan əlavə olaraq dövlət öz vətəndaşlarını hər zaman diqqət yetirməli, vətəndaşların hər birinin ən azı yaşayış minimumu ilə təmin olunmasına diqqət yetirməli və heç bir vətəndaşın yaşayış səviyyəsinin təyin olunan minimumdan daha aşağı enməsinə icazə verməməlidir. Çünki bu əhali qruplarında böyük ajortağa, sosial gərginliyin qalxmasına, müxtəlif yaşayış səviyyəsinə malik olan təbəqələr və hətta millətlər, xalqlar arasında münaqişələrə səbəb ola bilər. Qeyd edək ki, ABŞ-da yüksək gəlir səviyyəsinə malik olan 10% əhalinin gəliri aşağı gəlir səviyyəsinə malik olan 10% amerikalının gəlir səviyyəsindən təqribən 12 dəfə, Rusiyada isə 13 dəfə daha yüksəkdir və belə təcrübələr praktikada çoxdur. Bu qütbləşmə problemini həll etməksə etmək dövlətin qarşısında duran ən əsas məqsədlərindəndir.

Əgər biz təhlükəsizlik qavramına daha əhatəli formada nəzər salsaq görürük ki, iqtisadi təhlükəsizlik özü həm də milli təhlükəsizliyin maraq və məqsədlərinə daxildir. İqtisadi təhlükəsizlik geniş qavram olduğundan aşağıdakı 3 formanı özündə birləşdirir: enerji, ərzaq və maliyyə təhlükəsizliyi.

Ölkənin mövcud iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edərkən diqqət yetirmək zəruridir:

- İqtisadi artımın hazırki həcmnin qoruyub saxlamaq və həmçinin onun yüksəldilməsinə nail olmaq;
- Ölkədə fəaliyyətdə olan əmtəə və xidmət istehsalı müəssisələrinin həm ölkə daxilində, həm də xarici bazarda rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və məhsullarının reallaşdırılması;
- Əhalinin həyat şərtlərinin yüksəldilməsi və həm də məşğulluq səviyyəsinin artırılması və gəlirlərin xərcləri üstələməsi;

Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi çox uzunmüddətli və çətindir. Milli təhlükəsizlik öz tərkibinə iqtisadi, müdafiə, informasiya, ekoloji, enerji və digər təhlükəsizlik siyasətlərini də daxil edir. Bununla bağlı Azərbaycan misalına nəzər

sala bilərik. Belə ki, Azərbaycanın təbii iqlim şəraiti, təbii sərvətləri, başlıca olaraq neft və qazla zəngin ölkə olması hər zaman bir çox ölkələrin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bunun nəticəsində də ölkəmiz uzun müddət Çar Rusiyası və Sovet İmperiyasının tərkibində olmuş, onun xammal və satış bazarı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu gün üçün də milli təhlükəsizlik məsələmiz hələ də tam həll edilməmişdir. Azərbaycanın indi də Rusiya, İran və Ermənistanla həmsərhəd olması və ilk iki dövlətin Azərbaycana nisbətən hərtərəfli iqtisadi və siyasi gücə malik olması ölkəmizin milli təhlükəsizliyinə təhlükə törədən amillərdəndir. Bu problemin həlli yolunda bir neçə uyğun qərar qəbul edilmişdir ki, bunlardan biri 31 dekabr 2004-cü ildə “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunudur. Bu qanunda qeyd edilir ki, “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi-dövlətin müstəqilliyini, suverenliyini, ərazi bütövlüyünü, konstitusiyaya quruluşunu, xalq və ölkənin milli maraqlarını, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və mənafelərini daxili və xarici təhlükələrdən qorunmasının təmin edilməsidir”. Azərbaycan müstəqillik əldə etmiş belə da bu qısa zaman kəsiyində iqtisadi təhlükəsizlik üzrə dünya təcrübəsini hərtərəfli öyrənmiş və bu təcrübəni öz iqtisadiyyatına və xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdıraraq tətbiq etmişdir. Bunun nəticəsində hazırda Azərbaycan öz iqtisadi inkişafına görə Qafqaz regionunda ən güclü iqtisadi inkişaf etmiş və ən təhlükəsiz dövləti sayılır.

Əlavə olaraq qeyd edə bilərik ki, milli təhlükəsizliyin təmin olunmadığı ölkələrdə iqtisadi təhlükəsizliyi formalaşdırmaq qeyri-mümkündür. Beləliklə, milli təhlükəsizlik sağlam olmadığı dövlətdə nə iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı mümkün olur, nə də onun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi. Bu bir faktdır ki, iqtisadiyyatı zəif bünövrələr üzərində inşa edilmiş ölkələrdə iqtisadi sabitlik və təhlükəsizlik bir arzudan ibarətdir. Bu gün də dövlətimiz çalışır ki, həm daxili, həm də xarici təhlükəni və təhlükə yaradan səbəbləri aradan qaldırsın. Amma yalnız xarici təhlükənin uzaqlaşdırılması ilə məsələ tamamlanmır, ölkə daxilində korrupsiya, narkomaniya, terrorizm hallarının minimal səviyyəyə salınması da bu səylərə daxildir.

Bildiyimiz kimi iqtisadi inkişaf etmiş ölkələrdə yeni nəsil yanacaq və enerji mənbələrinə xüsusi diqqət ayrılıb. Yeni xammal mənbələri uğrunda gedən mübarizə prosesi isə dünya tarixindən gizlin deyil. Bu uzun illər ərzində bütün ölkələrin strateji hədəf və marağını formalaşdırmışdır.

Ərzaq təhlükəsizliyi də strateji məsələ olmaqla ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik siyasətində ön sıralarda dayanmışdır. İqtisadi Təhlükəsizlik anlayışının ən önəmli üsürlərindən sayılan ərzaq təhlükəsizliyi hər dövrdə özünü büruzə vermiş və cəmiyyətin hər bir üzvünü dərinlən maraqlandıran məsələ olaraq qalmışdır.

Son olaraq, maliyyə təhlükəsizliyi isə ölkənin maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanması və tətbiqinin yeni yol və üsullarını özündə ehtiva edir.

İqtisadi təhlükəsizlik dövlətin və vətəndaşlarının heç bir kənar təsir olmadan öz inkişafının yol və variantlarını seçmək hüququdur. Ölkə iqtisadiyyatı və aparılan iqtisadi siyasət dövrə, zamana və şəraitə görə dəyişilə və formalaşdırıla bilən iqtisadiyyat olduğundan dövr keçdikcə ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasında müəyyən dəyişikliklərin edilməsi lazım gəlir. Yalnızca iqtisadi şərtlər və şəraitlər deyil təbiət amilləri də bu dəyişikliklərə mühüm təsir göstərir. Ona görə də hər bir ölkə özünün iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasını və təhlükəsizlik siyasətini hazırlayarkən iqtisadi şərtlərdən əlavə olaraq təbiət və digər üsürləri də diqqətdə saxlayır. Bu siyasət sosial iqtisadi inkişafı, sistemin dayanıqlı fəaliyyətini, milli maraqları şərtləndirən və təhlükəsizliyin tələblərinə uyğun gələn şərtlərin müəyyənləşdirilməsini nəzarətdə saxlayır. Buna görə də həyata keçirilən strategiya iqtisadi təhlükəsizliyi tam təmin etməli, yeni iqtisadi idarə etmə metodlarına söykənməli və dəyişən və qloballaşan dünyanın şərtlərinə uyğun formada təşkil edilməlidir. İqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası və strategiyası hazırlanarkən məqsəd düzgün seçilməli, yalnız bu günkü deyil, həm də gələcək inkişaf planları göz önündə saxlanılmalı, cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqları əsas kimi götürülməlidir. Ölkənin iqtisadi və milli təhlükəsizlik strategiyası həm də inkişaf etmiş ölkələrin inkişaf etməkdə olan digər ölkələrə qarşı aparığı hegamonçuluq siyasəti, siyasi və mədəni təsir cəhdləri və bu kimi digər xoşagəlməz və ölkə iqtisadiyyatı, siyasəti və mədəniyyətini

təhdid edən hallara qarşı mübarizəyə tam hazır və qarşı dura biləcək gücdə olmalıdır. Bazar iqtisadiyyatı həyatımıza daxil olandan bu yana demək olar ki, artıq böyük dövlətlər öz maraqlarına çatmaq üçün hərbi sənətdən deyil, iqtisadi, siyasi, maliyyə, təhsil və bür sıra bu kimi alətlərdən istifadə edirlər. Qeyri-demokratik dövlətlər isə bu məsələləri daha çox hərbi üsullarla həll etməyə cəhd göstərirlər. Öz milli və iqtisadi təhlükəsizliyini qorumaq istəyən dövlətlər də bu səbəbdən hər iki təhlükəsizlik konsepsiyasını təkmil və biri-birinə bağlı şəkildə hazırlamalıdırlar. Çünki milli və iqtisadi təhlükəsizlik bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir və hər ikisinin eyni zamanda təmin edilməsi zəruridir. Bu səbəbdən ölkələrin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsi qiymətləndirilməsinə və qiymətləndirmə metodlarından istifadəyə diqqət yetirilir, təhlükəsizlik üzrə indikator göstəricilərin təyin edilməsinə ehtiyac daim duyulur.

1.2. İqtisadi təhlükənin təyini metodikası və iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı nəzərə alınan hədd indikatorları

Bir ölkənin iqtisadi təhlükənin və ona qarşı hazırlanmış kompleks iqtisadi təhlükəsizlik planlarının və siyasətinin ölkənin və vətəndaşlarının həyatında hansı dərəcədə əhəmiyyətli rol oynadığı iqtisadi fikir məkanında bir mənalı qəbul edilmişdir. Lakin iqtisadi təhlükəsizliyin təyin edilməsində və müəyyənləşdirilməsində istifadə edilən yollar, üsullar, metodlar hələ də müzakirə obyektii olaraq qalmaqdadır. Təbiidir ki, iqtisadi təhlükəsizliyin müəyyən edilməsi üçün xarici ölkələrin praktikasında bir neçə sınaqdan çıxmış və uğur qazanmış yollar mövcuddur. Dünya təcrübəsində ən geniş istifadə edilən metod makroiqtisadi göstəricilər vasitəsilə müəyyənləşdirmədir. Bu göstəricilər öz mövqeyinə görə digər müəyyənləşdirmə yollarından daha əsas yer tutur. Belə ki, ölkənin makroiqtisadi göstəricilər sistemində daxil olan rəqəmlərin bir çoxu ölkənin iqtisadi vəziyyəti haqqında müşahidəçiyə əsaslı məlumatlar təqdim edir, bu isə ölkənin iqtisadi vəziyyətini qiymətləndirmək və iqtisadi-siyasi qərarların qəbul edilməsi üçün əvəzedilməz rola malikdir.

İqtisadi təhlükəsizlikdən danışarkən onun ölçülməsində istifadə edilən digər göstəriciləri, makroiqtisadi göstəriciləri də qeyd etmək lazımdır. Qeyd edək ki, bunlar beynəlxalq göstəricilər sistemidir və bütün dünya ölkələrində eynidir. Əsas makroiqtisadi göstəricilər aşağıdakılardır:

- Ümumi Daxili Məhsul (Gross Domestic Product) - bir il ərzində iqtisadiyyatda (ölkə daxilində) istehsal olunan bütün mal və xidmətlərin məcmu bazar qiymətidir (<https://banker.az/umumi-daxili-məhsul-udm-nədir>).
- Ümumi Milli Məhsul (ÜMM) - ölkədə və ölkə sərhədləri xaricində müəyyən bir il ərzində istehsal edilən mal və xidmətlərin pulla ifadə edilən dəyərlərinin cəmidir.
- İşsizlik dərəcəsi – 15 yaşdan yuxarı, əmək qabiliyyətli iqtisadi fəal əhalinin əmtəə və xidmətlərin istehsalı ilə məşğul olmayan hissəsidir.

Göstərici olaraq Ümumi milli məhsuldan istifadə edildiyi zaman o dərindən araşdırılır, nəticələr qiymətləndirilir, keçən illərin və baza ilinin nəticələri ilə müqayisə edilir və qərarlar buradan çıxarılan nəticəyə əsasən alınır. Göstərici olaraq ÜDM istifadə edildiyi zaman biz mütləq şəkildə həm real, həm də nominal ÜDM nəticələrindən istifadə etməliyik. Bunun başlıca səbəbi isə ondan ibarətdir ki, məhsulların qiyməti əgər 3 dəfəyə qədər qalxarsa o zaman nominal ÜDM göstəricisi də 3 dəfəyə qədər artır. Bu artım real inkişafı deyil, sadəcə artan qiymətlər fonunda böyüyən ÜDM göstərdiyi üçün daha dəqiq rəqəmlər əldə etmək üçün iqtisadçılar nominal ÜDM ilə yanaşı həm də real ÜDM-i hesablayırlar. Bu zaman ÜDM hesablanarkən isə hazırki qiymətlər deyil müqayisə edilən baza ilinin qiyməti əsas götürülür. Bu səbəbdən də bəzən real ÜDM ilə nominal ÜDM arasında kəskin fərqlər yarana bilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərdən dolayı ÜDM hesablanarkən ÜDM Deflyatorundan istifadə edilir, hansı ki, o, ölkə daxilində istehsal olunan bütün son istehlak məhsullarının qiymətindəki dəyişikliyi əks etdirir (Gregory Mankiw, 2013, s. 24-25).

İkinci ən çox istifadə edilən metod isə iqtisadi hadisə və proseslərin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından qiymətləndirilməsidir. Bu zaman tədqiq edilən sahənin təcrübəli ekspertləri tərəfindən araşdırma qrupu yaradılır və onlar ayrı-ayrılıqda

ölkə iqtisadiyyatını və onu müəyyənləşdirən sahələri araşdırır və müəyyən qənaətə gəlirlər. Bu qərarlar vasitəsilə də ölkənin iqtisadi gücü və təhlükəsizlik səviyyəsi müəyyən olunaraq zəruri tədbirlər planı hazırlanır və iqtisadiyyata tətbiq edilir. Nəzərə almaq vacibdir ki, ölkənin iqtisadi vəziyyəti təhlil olunarkən yalnız ümumiləşdirilmiş göstəriciləri deyil, həm də hər bir ölkənin özünə xas olan xüsusiyyətləri də nəzərə almaq lazımdır. Bu göstəricilər hər bir ölkənin keçmiş olduğu müəyyən tarixi iqtisadi-siyasi inkişaf yolu, geoiqtisadi və strateji yerləşməsi, təbii ehtiyatlarla zəngin olması, iqlim şəraiti, əhalinin əqidə, mentalitet, adət-ənənəsi və s. olmaqla hər ölkədə fərqlidir və iqtisadiyyata fərqli təsir gücünə malikdir. Buna görə də bu göstəricilərin də ümumi göstəricilərlə birgə emal edilməsi və nəticələrin alınan qərarda nəzərə alınması mütləqdir.

Bundan əlavə bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsi və ona təsir edərək təhlükə törədən amillərdən danışsaq onları qısaca aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma bilərik:

1. Minimum və orta əmək haqqı miqdarı - Birinci göstərici çalışan şəxsə onun əməyi qarşılığında ödəmə biləcək ən minimum məbləği ifadə edir. İqtisadçılar belə düşünür ki, əməyin qarşılığında minimal əmək haqqı miqdarının təyin edilməsi yoxsulluq səviyyəsinə ciddi şəkildə təsir edən amildir. İkinci amil olan orta əmək haqqı isə Əmək Məcəlləsinin 177 ci maddəsinə əsasən, işçiyə vəzifəsi (peşəsi) üzrə işəgötürən tərəfindən ödənilmiş məvacib və onun tərkibinə daxil olan ödəmələrin Əmək Məcəlləsində və digər normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulan qaydada müəyyən olunan məbləğdir (Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi, 2010, s. 131).
2. Yoxsulluq həddində yaşayan əhalinin xüsusi çəkisi. Bu göstərici insanların cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş minimal standartlar səviyyəsində istehlakı olmayan həyat tərzidir. Əhalinin yoxsulluq həddində yaşayan hissəsi dedikdə əmək haqqı yaşayış minimumundan az məbləğdə işləyən vətəndaşlar nəzərdə tutulur.
3. Adam başına düşən ÜDM miqdarı – 1 il ərzində ölkənin əldə etdiyi ÜDM cəminin əhalinin ümumi sayına olan nisbəti nəzərdə tutulur.

4. Əhali gəlirləri və adam başına düşən əhali gəlirləri – Orta aylıq əmək haqqı, orta əmək haqqı, qeydiyyatda alınmış minimum əmək haqqı ilə əldə edilən maksimum əmək haqqı arasında fərq və s.

5. İnflyasiya - bu bir ölkədəki mal və xidmətin satın aldığımız qiymətinin davamlı olaraq artım göstərməsidir. İqtisadiyyatda mal və xidmətlərə olan tələbin artığı bir vaxtda onların təklifi də eyni fonda artmazsa bu inflyasiyaya səbəb olur və s.

Ümumi olaraq qeyd edə bilərik ki, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə yoxsulluğun səviyyəsinin ən aza endirilməsi, orta və minimum əmək haqqının yüksəldilməsinə çalışılma, büdcə kəsri və büdcə vəsaitlərinin effektiv idarə edilməsi, bir sözlə iqtisadi inkişafa mane olan bütün daxili və xarici ünsürlərin aradan qaldırılması təmin edilməlidir.

İqtisadi təhlükəsizliyin təyini və təmini metodlarına aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

- Ssenarilərin təhlil edilməsi və emal edilməsi ilə bağlı metod
- Optimal və yaxud da ən münasib olanın seçilməsi ilə bağlı metod
- Nəzəri-oyun metodu
- Faydalılıq metodu
- Qeyri-səlis sistem nəzəriyyələri ilə araşdırılan metod
- Çoxmeyarlı statistik təhlil metodu
- Nümunənin tanınması metodları

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək və bu təhlükəsizlik konsepsiyasının mümkün nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamaq üçün etibarlı mənbə və materialların əldə edilərək araşdırılması lazımdır ki, bu zaman ssenarilərin təhlili və emal edilməsi metodundan istifadə edilir. Bu metoddan istifadənin əsas müddələri onda ibarətdir ki, təhlükəsizliyi qiymətləndirərkən ölkədə hərəkət edən pul axınları proqnozlaşdırılır, müvafiq meyarlar və əmsallar bu sahənin peşəkar ekspertləri tərəfindən hesablanır. Ssenarinin ilkin vəziyyəti təkmilləşdirilərək yeniləndiyi zaman isə yeni, optimal variantlar axtarılır.

İqtisadiyyatda təhlükəsizliyin hansı səviyyədə olduğunu müəyyən etmək üçün bəzən ekspertlər və iqtisadçılar qiymətləndirmə metodunu və göstəriciləri sabit tutaraq və yaxud məhdud qəbul edərək diqqəti yalnız bir və ən optimal hesab edilən göstəricinin üzərində toplayırlar. Bu ən uyğun, ən münasib olan göstəricinin seçilməsi ilə təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsi hesab edilir.

Təhlil zamanı çoxtərəfli münaqişələr vəziyyəti yaranan zaman nəzərə almaq lazımdır ki, bu münaqişələr bir-birinə bağlıdır və biri digərini təyin edir. Bu səbəbdən də nəzəri oyun metodunun işlənərək hazırlanması və tətbiq edilməsi real iqtisadi prosesi sürətləndirir və daha düzgün şəkildə əks etdirir.

Təhlükəsizlik səviyyəsinin qiymətləndirməsində bu yolların ekspert tərəfindən araşdırılaraq ən faydalı olanının tapılması və tətbiqi öz komponentlərini faydalılıq metodunda cəmləşdirmişdir.

İqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsi zamanı qarşıya çıxan mürəkkəb problemlərin həll edilməsi üçün geniş istifadə edilən metod qeyri-səlis sistem nəzəriyyəsi metodudur. Belə ki, bu metod vasitəsilə qeyri-dəqiq, qeyri mükəmməl, hətta ziddiyyətli şəkildə təqdim edilən məlumatlar ekspert tərəfindən araşdırılaraq ona vəziyyəti tam aydın başa düşərək mühakimə yürütməyə imkan vermir. Bu metodun digər bir üstünlüyü isə odur ki, düşüncə səviyyəsini formalaşdırdığı üçün insanlarda intellektual və dərin iqtisadi təfəkkür yaradır.

İqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən ən son metod çoxmeyarlı statistik təhlil metodudur. Bu metodun tətbiqi zamanı ilk dəyişəndən asılı olan digər dəyişənlərə keçməsi izah olunur. Bu metodun istifadəsi zamanı təhlükəsizlik səviyyəsi daha yaxşı qiymətləndirilir və bu metod müəyyən edir ki, hansı komponentin istifadəsi bu səviyyəni daha yaxşı qiymətləndirə bilər.

Ekspert qiymətləndirmə metodları. Riskin qarşılıqlı anlayışı etibarlılıq anlayışıdır. Həm də etibarlılığın qiymətləndirilməsi də mütəxəssislərin ehtimal xarakterini daşıyır. Ölkə riskini və etibarlılığını qiymətləndirmək üçün bəzi metodologiyaları nəzərdən keçirək. Hər hansı bir dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini qiymətləndirərkən əsasən ekspert üsulları qiymətləndirilir:

- a) dövlətin etibarlılığının inteqral göstəricisi;
- b) ölkə riskləri.

Dövlət etibarlılığının inteqral göstəricisinin qiymətləndirilməsi “Euromoney” jurnalında ingilis dillərində hər altı ayda bir dəfə aparılır. Nəşrdə ölkələr (1-169) integral etibarlılıq indeksinin (PİT) nəticələri üzrə böyükdən azalana doğru sıralanır. Bu göstərici 0-dan 100-ə qədər ölçülür və ekspertlər tərəfindən əldə edilən təxminlərin faktiki məbləği və ya 9 fərdi göstəricidən istifadə edərək hesablama və analitik metodla həyata keçirilir. Dünyanın hər bir ölkəsindəki siyasi və ya iqtisadi vəziyyətin bu və ya digər aspektini xarakterizə edirlər. Göstəricilərin hər biri müstəqil dəyərə malikdir.

Ölkə riskinin qiymətləndirilməsi. Ölkə riskləri ölkələrin siyasi və iqtisadi sabitliyindən, idxalatçı və ya ixracatçılardan, daxili iqtisadi və xarici iqtisadi riskə səbəb olan digər amillərdən asılı olaraq, qlobal risk mövcudluğu ilə bağlıdır. Belə qiymətləndirmələr həm xarici firmalar, həm də yerli şirkətlər tərəfindən aparılır. İki ən məşhur metod: “Univers” Rusiya firmasının metodologiyası (<http://www.infeconomy.ru>) və Almaniyanın BERİ şirkətinin metodologiyası (Biznes Risk İnformasiya İnstitutu) geniş tətbiq edilir.

Qeyd edək ki, indiyə qədər iqtisadi təhlükəsizliyi qiymətləndirmək üçün ümumi qəbul edilmiş vahid metodlar yoxdur. Riyazi aparatı tətbiq etmək zərurəti istifadə edilə bilən göstəricilərin sayını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır. İqtisadi təhlükəsizliyin bütün göstəriciləri kəmiyyət şəklində ifadə edilə bilməz. Ancaq çoxölçülü yanaşmanın istifadəsi bizə bir və ya iki ən həqiqi göstəriciyə əsaslanaraq çətin olan iqtisadi təhlükəsizlik fenomenin aspektlərini görmək imkanı verir.

Əgər biz iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək istəyiriksə, onda bu problemə müəssisə və sahə səviyyəsində nəzər yetirmək mütləqdir. Strateji təhlükəsizliyin xüsusiyyətləri müəssisənin gələcəkdə daha da inkişaf etdirilməsi və fəaliyyət göstərməsi qabiliyyəti ilə müəyyənləşdirilir və müəssisənin iqtisadi potensialının səviyyəsini, müəssisənin işinin əsas makroiqtisadi meyllərlə uyğunluq səviyyəsini nəzərə alaraq müəyyən edilir və strateji böhranın əlamətləri

olmaması ilə xarakterizə olunur. Dovbnya S.B., Qiçova N.Yu. (Dovbnya S.B., Gichova N.Yu.) bazar, sosial, innovativ texnoloji, xammal, enerji və ətraf mühit komponentləri əsasında strateji təhlükəsizliyin səviyyəsini müəyyənləşdirir. Alimlər iqtisadi təhlükəsizliyin ümumi səviyyəsini cari, taktik və strateji təhlükəsizliyin göstəricilərinin ağırlıqlı ortalaması kimi təyin edirlər (düstur 1) (Qiçova N. Y., 2010, s. 13).

$$\Xi_B = \frac{(1) \times \Pi + (\Pi) \times T_k + (\Pi \times T_k) \times C}{(1) + (\Pi) + (\Pi \times T_k)}, \quad (1)$$

Burada Ξ_B müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin səviyyəsidir;

(1), (C), (Π), ($\Pi \times T_k$) - cari, taktik və strateji təhlükəsizliyin əhəmiyyətli əmsalları. Bu əmsallar müxtəlif illərdə müxtəlif müəlliflər tərəfindən fərqli formada hazırlanmışdır. Bu mövcud, taktiki və strateji iqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsi (2) (Qiçova N. Y., 2010, s. 13) aşağıda qeyd edilən düstur əsasında təhlil olaraq qeyd edilir:

$$\Pi(T_k; C) = \frac{\sum_{j=1}^m \beta_j \times \left(\frac{K_j}{N_j}\right)^i}{\sum_{j=1}^m \beta_j}, \quad (2)$$

harada, Π - müəssisənin mövcud iqtisadi təhlükəsizliyinin səviyyəsi;

T_k - müəssisənin taktiki iqtisadi təhlükəsizliyi səviyyəsi;

C - müəssisənin strateji iqtisadi təhlükəsizliyi səviyyəsi;

Z_j - j-ci göstəricinin əhəmiyyətli əmsalları ekspert üsulu ilə müəyyən edilir;

K_j - j-ci göstəricinin faktiki dəyəri;

N_j - j-göstəricisinin tövsiyə olunmuş (normativ) dəyəri;

m müvafiq komponentin göstəricilərini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan rəqəmdir;

l - göstəricinin dəyərində artım iqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsində artım göstərdiyini və indikatorun dəyərinin artması müəssisənin təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərdiyini nəzərə alaraq l-ci səviyyəni alır.

Koretskiy B. iqtisadi təhlükəsizliyin göstəriciləri sistemində aşağıdakı blokları müəyyənləşdirir: potensialın keyfiyyət göstəriciləri, istehsal göstəriciləri, bazar şərtlərinin göstəriciləri və müəssisələrin mövqeləri, müəssisələrin maliyyə vəziyyəti göstəriciləri, sosial göstəricilər, ekoloji göstəricilər. İnteqral göstərici formula (3) ilə qiymətləndirmək təklif edir.

$$ИБ_i = \sqrt{\sum_{j=1}^n \left(1 - \frac{x_{ji}}{x_{ji}^e}\right)} \quad (3)$$

ИБ_i - i-ci blokun iqtisadi təhlükəsizliyinin göstəricisidir (indikatorudur);

x_{ji} - müəssisənin nəticəsini və ya şərtlərini xarakterizə edən i-ci blokun j-ci göstəricisinin səviyyəsi;

x_{eji} - eyni göstəricinin sənaye orta səviyyəsi;

n - bu istiqamətdə müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin səviyyəsini daha yaxşı qiymətləndirən göstəricilərin sayıdır.

İnteqral göstəricinin dəyəri sıfıra yaxın olan halda iqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsi yüksəkdir.

Beləliklə, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi bir ölkənin milli və iqtisadi müstəqilliyinin təminatı, sabitliyin və cəmiyyətin səmərəli fəaliyyətinin şərtidir və uğurudur. Buna görə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi ən vacib milli prioritetlərdən biridir " (<http://ivanovo.marketcenter.ru/content/doc-2-435.html>).

Ölkəmiz uzun müddət SSRİ-nin tərkib hissəsində qaldıqdan sonra müstəqillik əldə etmiş, inzibati-amirlik iqtisadi sistemindən bazar iqtisadi sistemə keçid etmişdir və hazırda yeni inkişaf dövrünü yaşamaqdadır. Cəmiyyətin idarə edilməsi prosesinin bir hissəsinin mərkəzi dövlət orqanlarından alınaraq yerli idarəetmə orqanlarına verilməsi özlüyündə iqtisadi təhlükəsizliyə münasibəti dəyişir və təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində müxtəlif risklərin ölçülməsini vacib edir. Bu məqsədlə istifadə edilən risk konsepsiyası 2 ünsürü özündə birləşdirir:

1. Riskin qiymətləndirilməsi
2. Riskin idarə edilməsi

Riskin qiymətləndirməsi bir qayda olaraq gələcəkdə baş vermə ehtimalı olan təhlükələrin və risklərin öncədən müəyyənləşdirilərək onları görmək, mümkün qədər qarşısını almaqdan və ya nəticələrini maksimum şəkildə yumşaltmaqdan ibarətdir. Gözlənilən və gözlənilməyən risklərin qarşısının mümkün qədər alınmasında bu ünsürün rolu əvəzəedilməzdir.

Hər bir dövlət özünün iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışdığı zaman qarşıya çıxan problemlərin həll edilməsi yolunda müəyyən göstəricilərdən istifadə edir ki, bu da öz növbəsində həmin problemin müəyyən göstəricisi üzrə icazə verilən səviyyə, yəni son hədd indikatorları olur. Bu indikatorlar aşağıdakılardır (Bərxudarov M., Məmmədov N.2006, s.82):

1. Ölkə üzrə adambaşına düşən ÜDM, onun dinamikası başqa ölkələrlə müqayisəsi – yeddi illik üzrə bütöv göstəricidən 75%, orta göstəricidən adambaşına 50%, dünya üzrə orta göstəricidən adambaşına 100%.
2. Emaledici sənəyin ÜDM-də xüsusi çəkisi – 70%
3. Sənəyin ümumi məhsulunda maşınqayırmanın xüsusi çəkisi – 20%
4. İnvestisiyaların ÜDM-ə nisbəti – 25%
5. Elmi tədqiqatlar və elmi işlər üzrə xərclərin ÜDM-ə nisbəti – 2%
6. Beynəlxalq standartlara görə müəyyən olunmuş yoxsulluğun səviyyəsi – 7%
7. Həyatın orta yaşayış müddəti – 70 il
8. 10 % ən çox gəliri olan əhali ilə 10% ən aşağı gəliri olan əhali arasında nisbət – 8 dəfə
9. Beynəlxalq standartlara görə işsizliyin səviyyəsi - 7%
10. İllik inflyasiyanın səviyyəsi – 10%
11. Dövlət borcu, onun ÜDM-a, büdcə gəlirinə nisbəti - ÜDM-in maksimum 75%-i qədər
12. Xarici borcların ÜDM-ə nisbəti – ÜDM-in maksimum 50%-i qədər
13. İdxal, idxalın səviyyəsi, ÜDM-a nisbəti, 30%
14. Ərzaq məhsullarının idxalı, ümumi ərzaq istehlakı və idxal edilən ərzaq məhsullarının istehlak olunan ərzaq məhsullarına nisbəti, 25 %

Dövlət özünün iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edərkən bu göstəricilərin müəyyən son hədd ölçülərini nəzərə alır. Bu son hədd ölçüləri beynəlxalq olaraq standart müəyyənləşdirilmişdir və hər bir ölkənin istifadə etdiyi təqribi həddlər mövcuddur. Dövlət hər zaman beynəlxalq həddlərlə özlərinin sahib olduqları həddləri müqayisə etməli və hədd göstəricilərinin bir birinə yaxın olmasına çalışmalıdır. Ümumi beynəlxalq qaydalara əsasən bu göstəricilərin son hədd ölçüləri bu formadaadır: (N. Məmmədov, 2009, s.43):

1. Əsas kapitalla edilən investisiyaların həcmi - ÜDM-ə görə faizlə, 25%
2. Müdafiə üçün ayrılan xərclərin həcmi – ÜDM-ə görə faizlə, 3%
3. Ölkə vətəndaşlarının təhsilinə və elmə çəkilən xərclərin həcmi - ÜDM-ə görə faizlə, 1.5%
4. İnnovasiya məhsullarının bütün sənaye məhsullarına nisbəti - ÜDM-ə görə faizlə, 15%
5. Maşınqayırma və metal emalı sahələrinin sənayedə ümumi faktiki çəkisi - ÜDM-ə görə faizlə, 25%
6. Gəliri yaşayış minimumundan aşağı olan əhəlinin xüsusi çəkisi – Ümumi əhaliyə görə faizlə, 7%
7. 10 % ən çox gəliri olan əhəli ilə 10% ən aşağı gəliri olan əhəli arasında gəlir nisbəti – 8 dəfə
8. İşsizliyin səviyyəsi – İqtisadi aktiv əhaliyə görə faizlə, 5-7%
9. Monetarlaşmanın səviyyəsi (ilin sonuna M2 göstəricisinin ÜDM-a görə çəkisi faizlə, 5%)
10. Dövlətin xarici borcları – ÜDM-ə görə faizlə, 30%
11. Dövlətin daxili borcları – ÜDM-ə görə faizlə, 30%
12. Qeydə alınan illik inflyasiyanın həcmi – 25%
13. Dövlətin daxili və xarici borcunun ödənilməsi üçün çəkilən xərclərin ümumi çəkisi – Dövlət büdcəsi xərclərinin ümumi həcminə görə faizlə, 20%
14. Dövlət Büdcəsinin İllik Kəsiri – ÜDM-ə görə faizlə, 3%

Fikrimizcə ölkəmiz üçün aşağıdakı hədd səviyyələrini belə müəyyən etmək olar (Əhmədov M.A., Hüseyn A. C. 2011, s. 220).

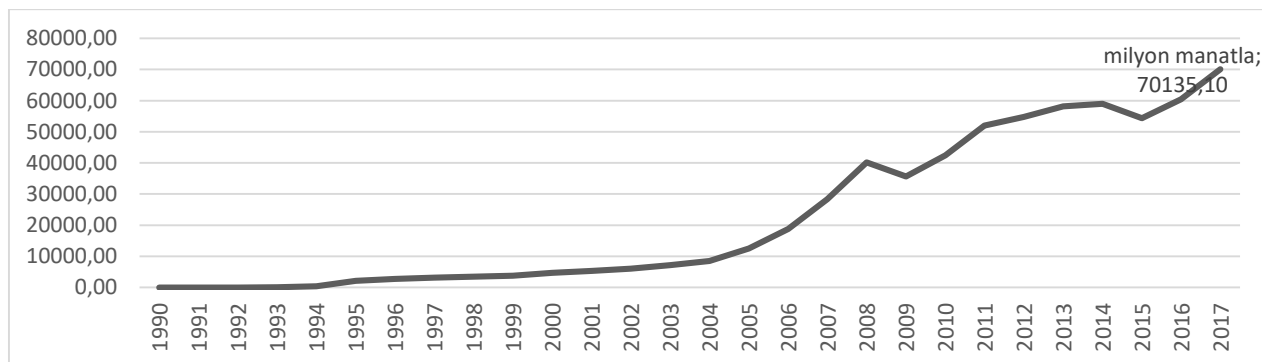

Cədvəl 1: İndiqatorlar və Son Hədd Göstəriciləri

İndiqatorlar	Son hədd göstəriciləri
İnflyasiyanın səviyyəsi	1-2 il müddətində 50%, bir neçə il ardıcıl olaraq 25%, uzun müddətdə 8-12% keçməməlidir
Qızıl-valyuta ehtiyatları	Dövlət büdcəsinin 50%, ÜDM-in 25%, dövriyyədə olan pul kütləsinin 25%-dən aşağı olmamalıdır
Dövlət büdcəsinin kəsiri	1 il müddətində maksimum 20-30%, uzunmüddətli dövrdə 3-8%-i aşmamalıdır
Xarici borc	10 ilə qədər müddətdə ÜDM-in 50%, bir il müddətində dövlət büdcəsinin 20%, milli sərvətin 3%-ni ötməməlidir
Tədiyyə balansının defisiti	1 il müddətində 50%, bir neçə il müddətində 20%-i keçməməlidir.
Vergi yükü	il ərzində 40%, uzunmüddətli dövrdə isə 15-20%-i aşmamalıdır.

Mənbə: Əhmədov M.A., Hüseyn A. C. Dövlətin İqtisadi Siyasəti. Dərs vəsaiti “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, Bakı: 2011-220s

Əgər biz ÜDM-in illər üzrə dinamikasına nəzər salsaq görərik ki, ÜDM ölkəmizdə illər üzrə artmaqdadır. Nəzərə alsaq ki, ölkəmiz uzun müddət SSRİ-nin tərkibində müstəmləkə və satış bazarı kimi fəalliyət göstərmiş və özünün sərbəst iqtisadiyyatı olmamışdır, bu göstəricilər iqtisadiyyatı yeni yaranıb formalaşmağa başlamış bir dövlət üçün kifayət qədər yaxşıdır.

Qrafik 1: Azərbaycanın ümumi daxili məhsulu, milyon manatla

Mənbə: stat.gov.az

Ölkə üzrə ÜDM həcmnin qiymətləndirilməsi və dəyərləndirilməsi hər zaman dövlətin diqqət mərkəzində tutduğu məsələlərdən olmuşdur. ÜDM-in təyin olunmasında həm real həm də nominal ÜDM anlayışından istifadə edilir ki, bu da bir ölkədə artan qiymətləri nəzərə aldıqda bizim əldə etdiyimiz nominal ÜDM həcmnin böyük rəqəmlərlə və qeyri-dəqiq olmasına səbəb olur. Bu səbəblə də keçən illərin deyil, əsas olaraq baza ilinin göstəriciləri ilə müqayisə edilərək

araşdırılan və əldə edilən nəticələr mövcuddur ki, bu da real ÜDM adlanır və qiymət dəyişiklikləri bu hesablanmada nəzərə alınır. Bunun nəticəsidir ki, hesablanma sonunda qiyməti yüksəlmiş olan məhsullar real ÜDM-də öz əksini tapmır və əldə edilən nəticələr nominal ÜDM-dən fərqli olaraq daha dəqiq olur.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin iqtisadiyyatın strukturu baxımından təhlil edilməsi zamanı aşağıdakı indikatorlardan istifadə edilir:

Cədvəl 2: İqtisadi təhlükəsizliyin struktur təhlili zamanı istifadə edilən indikatorlar

İqtisadi strukturun indikatorları	İstehsal edilmiş ÜDM-in strukturu, %-lə
	İstifadə edilmiş ÜDM-in strukturu, %-lə
	Sənaye istehsalının sahələr üzrə strukturu, %-lə
	Sənayedə sahələr üzrə elm tutumlu istehsalın çəkisi, %-lə
	Emal sahəsinin istehsal sənayesində şəkisi, %-lə
	Əsas kapitalla investisiyaların sahə strukturu, %-lə
Real sektorun institusional strukturunun indikatorları	ÜDM-də kiçik sahibkarlığın məhsulunun çəkisi, %-lə
	Kiçik sahibkarlıqda məşğul olanların çəkisi, ümumi məşğul olanlara nisbətən %-lə
	Kiçik müəssisələrin iqtisadiyyatın sahələri üzrə sayı, ədədlə
	İqtisadiyyatın sahələri üzrə kiçik müəssisələrdə işləyənlərin sayı, nəfərlə
	Kəndli (fermer) təsərrüfatlarının sayı və onların torpaq sahələrinin ölçülərinə görə bölgüsü, ədədlə
	Əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında kəndli (fermer) təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi, %-lə
	Mülkiyyət formalarına görə müəssisə və təşkilatların bölgüsü, %-lə
	Müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrdə əmək məhsuldarlığı və rentabellivinin nisbəti, %-lə
Real sektorun səmərəlilik indikatorları	Rentabellik, bütün sənaye üzrə, %-lə
	İqtisadiyyatın sahələri və sənaye üzrə ziyanla işləyən müəssisələrin sayı, ədədlə
	Bütün müəssisələrin içində ziyanla işləyənlərin çəkisi, %-lə
	İqtisadiyyatın sahələri üzrə məhsulun (işin, xidmətin) istehsalına çəkilən xərcin strukturu, %-lə
	ÜDM-in material tutumluluğu, "iyirmilik" ölkələrlə müqayisədə, %-lə
	ÜDM-in enerji tutumluluğu, "iyirmilik" ölkələrlə müqayisədə, k.Vt.s/mlyd. doll.
	ÜDM-in yanacaq tutumluluğu, "iyirmilik" ölkələrlə müqayisədə, t/mlrd.doll

Mənbə: Əhmədov M.A., Hüseyn A. C. Dövlətin İqtisadi Siyasəti. Dərs vəsaiti "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, Bakı: 2011.-220s

Beləliklə, ümumi olaraq qeyd edə bilərik ki, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə respublikada yoxsulluğun səviyyəsi minimuma

endirilməlidir, orta və minimum əmək haqqının yüksəldilməsinə çalışılmalıdır, büdcə kəsri və büdcə effektiv idarə edilməlidir, bir sözlə iqtisadi inkişafa mane olan bütün daxili və xarici ünsürlər aradan qaldırılmalı və inkişaf təmin edilməlidir.

1.3Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmininin normativ-hüquqi əsasları

İqtisadi təhlükəsizlik prinsip baxımından ölkə iqtisadiyyatının elə ayrılmaz bir hissəsidir ki, dövlətin milli maraq və mənafeələrinin təmin edilməsi üçün o, doğru və səmərəli şəkildə tənzimlənməlidir. Ölkəmizdə iqtisadiyyatın daha dayanıqlı şəkildə inkişaf etdirilməsi, məhsul və xidmətlər istehsalının həcmninə proqnozlaşdırılması dövlətin prioritet məsələləri kimi ön plana çıxır. Bu yolla dövlətin və cəmiyyətin mənafeələrini qorumaq da əsas məsələyə çevrilir.

Ölkəmizin uzun illər boyunca rus işğalı altında olduğu faktı sirr deyil və öncələrdən də qeyd olunduğu kimi bu imperializmin təsir dairəsində olan bir çox ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan da özünün iqtisadi və siyasi azadlığına sahib olmamış, yalnız mərkəzdən gələn qərarlar hesabına müəyyən qədər kiçik inkişaf imkanlarına sahib olmuşdur. Ölkədən xammal məhsulunun digər ölkələrə daşınması, istehsalın müxtəlif mərhələlərinin hər birinin SSRİ-nin tərkibində olan ayrı-ayrı ölkələrdə həyata keçirilməsində məqsəd Azərbaycan da daxil olmaqla bütün müstəmləkə ölkələrin bir-birindən asılı, onlarınsa vahid mərkəz olan Moskvadan asılı vəziyyətə salınması, bu sistemin dağılması şərtində isə heç bir ölkənin fərd olaraq müstəqil və bünövrəsi olan iqtisadiyyata sahib olmaması nəticəsində uzun illər boyunca sağlam iqtisadi və siyasi imkanlara nail olmaması idi. SSRİ uzun illər əvvəl dağılsa da onun qurmuş olduğu bu oyunun ağır nəticələri hələ də müstəmləkə ölkələrin iqtisadiyyatında özünü göstərir. Təbiidir ki, uzun illər bu oyunun əziyyətini çəkən ölkələrdən biri də Azərbaycan olmuşdur. Müstəqilliyimizin ilk illərində ölkəmiz iqtisadi və siyasi təhlükəsizlik baxımından ciddi problemlərlə üzləşmişdir. Bu problemlər iqtisadi inkişafı ləngidir, mövcud sabitliyin qorunması və inkişafı üçün ciddi əngəllər törədirdi.

Bu səbəbdən də problemin kökündə nəyin yatdığını daha dəqiq müəyyən etmək, onun ağır nəticələrinin aradan qaldırılması üçün kompleks tədbirlər planı hazırlamaq, onların elmi əsaslandırılmasını təmin etmək və ölkə iqtisadiyyatı üzərində həyata keçiriləcək siyasi sistemlə qarşılıqlı əlaqəsini üzə çıxarmaq və tətbiq etmək lazım idi. Sovet imperiyasından bizə miras qalan və bu günkü dövrdə də iqtisadi təhlükəsizliyimizə təhlükə törədən bir sıra ünsürlər mövcuddur ki, hazırki dövrdə də onların aradan qaldırılması üçün çalışılmaqdadır. Bu ünsürlər aşağıdakılardır:

- Ölkədəki mövcud istehsal və təkrar istehsal səviyyəsinin ürəkaçan vəziyyətdə olmaması, daxili tələbatın xarici tədarük hesabına ödənildiyi üçün milli valyutanın xaricə axını
- Vətəndaşlarının yaşayış minimumunun və həyat səviyyələrinin aşağı səviyyədə qərarlaşması, işsizliyin artması
- İdxalın ixracı üstələməsi və onlar arasındakı fərqin ciddi rəqəmlərlə ifadə edilməsi;
- Dövlət nəzarətinin zəifləməsi və bu səbəbdən də iqtisadi cinayətkarlıqların və vergidən yayınma hallarının, qanunsuzluğun artması;
- Ölkənin iqtisadi strukturunda pozulmaların artması, bir sahənin digərlərinə nisbətən daha çox inkişafı və daha çox elmi və insan kapitalını özündə cəmləşdirməsi;
- Ölkənin investisiya mühitinin kifayət qədər yüksək səviyyədə olmaması və yaxud da ölkə iqtisadiyyatının və edilən investisiyaların böyük hissəsinin xarici investor və TMK-ların əlində cəmləşməsi, bu yolla kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına maneə yaranması və bazar payını itirmələri;
- Həyata keçirilən monetar və fiskal siyasətin yetərində peşəkar səviyyədə işlənilib hazırlanmamış olması və nəticədə maliyyə böhranı, büdcə kəsri və inflyasiya kimi problemlərin qaçılmaz olması;

- Maliyyə və təminat qeyri-bərabərliyi olduğu üçün maliyyə qütbləşməsinin yaranması və böyük məbləğdə pulun əhalinin yalnız kiçik bir hissəsinin əlində cəmləşməsi;
- Ölkədaxili qütbləşmənin olması, iqtisadiyyatın yerli böyük firmaların və şirkətlərin əlində cəmlənməsi, kiçik və orta sahibkarlığın yox dərəcəsində olması və bundan əlavə monopoliyanın hökm sürməsi və s.

Dövlət öz növbəsində öz iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün bir sıra həllər kompleksindən istifadə edərək strategiya qurur. Həmin strategiyanın tətbiqi özündə aşağıdakı bəzi elementləri birləşdirir:

- ✓ İlk növbədə iqtisadi təhlükəsizlikdən də öncə dövlətin milli müstəqilliyini təmin etmək;
- ✓ Dövlətin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, hərbi-siyasi vəziyyəti və əhalinin yaşayış səviyyəsini yüksəltməyə çalışmaq;
- ✓ Həm ölkədaxili əmək bölgüsünə xüsusi diqqət yetirmək, hər hansı bir istehsal və yaxud xidmət sahəsinin bütün düşünən beyinləri və resursları mənimsəyərək digər sahələrdən daha yüksək inkişafa nail olmasının qarşısını almaq, həm də ölkənin dünya beynəlxalq əmək bölgüsündə yerini müəyyənləşdirməklə bərabər hüquqlu və tam inteqrasiya olunmasını təmin etmək;
- ✓ Əhalinin yaşam və sağlamlıq səviyyəsini yüksəldərək sülhün və sabit inkişafın bərqərar olunması;
- ✓ Dövlətin iqtisadi və siyasi qərarlarının həyata keçirilməsini təmin etməkdən ötürü münbit sosial və iqtisadi şərait yaratmaq;
- ✓ Dünya arenasında gedən və ölkəyə bilavasitə təsir etmək imkanında olan hadisələrə müdaxilə etmək, lazım gəldikdə qərarların dəyişdirilməsi gücünə malik olmaq;
- ✓ Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin minimal hədd meyarlarını müəyyən etmək və o həddən aşağı olmayaraq təmin etmək;
- ✓ Dəyişilən iqtisadi şərtlər daxilində strategiyanın yenilənən və müasir olması

Azərbaycanın kifayət qədər təbii resurslara sahib olması və əlverişli coğrafi mühitdə yerləşməsi, kifayət qədər və artan savadlı kadr potensialına malik olması xarici investorların diqqətini hər zaman cəlb etmişdir. Hazırda dövlət tərəfindən iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi yolunda proqram və konsepsiyaların hazırlanaraq yenilənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhlükəsizliyin kriterial qiymətləndirilməsi özündə aşağıdakıları birləşdirir (“Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu)

- Resurs potensialı və onu inkişaf etdirmək imkanı;
- Əmək, kapital və digər resurslardan səmərəli istifadə edilmə səviyyəsi, onun inkişaf etmiş, qabaqcıl ölkələrlə müqayisədə hansı səviyyədə olması, habelə daxili və xarici təhlükəni minimuma endirmək imkanı;
- İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti;
- Suverenlik, müstəqillik və xarici təhlükənin qarşısını almaq imkanı;
- Sosial sabitlik və sosial ziddiyyəti həll etmək qabiliyyəti.

Yuxarıda qeyd edilən bu göstəricilər tələb edir ki, mövcud şəraitdə dövlət öz iqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərini dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri ilə müqayisə etsin və ən optimal şərtlərə cavab verən müasir təhlükəsizlik sistemi qursun. Təbiidir ki, bu problemlərin həlli mərhələli xarakter daşıyır və mütəmadi olaraq əlavələr və düzəlişlər edilərək yenilənməlidir. Əks halda bu problemlər dəyişən və qloballaşan dünyanın müasir şərtlərinə cavab verməyə, beləliklə də ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təhlükə yarada bilər.

Hazırda digər respublikalarda olduğu kimi Azərbaycan respublikasında da bir-biriylə qarşılıqlı fəaliyyət göstərən qurumlar vardır ki, onlar da Azərbaycan Respublikası prezidentinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir. Respublikamızda bu sahə ilə məşul olan qurumlar, orqanlar, idarələr və komitələr vardır ki, bəziləri aşağıdakılardır:

- Dövlət Gömrük Komitəsi
- Milli Məclis
- Milli Təhlükəsizlik üzrə Nazirlik
- Dövlət Sərhəd Qoşunları

- Xarici Kəşfiyyat İdarəsi
- Vergilər Nazirliyi
- Daxili və Xarici İşlər Nazirlikləri
- Milli Təhlükəsizlik Xidməti və s.

Dövlət bəzən bu orqanlarla yalnız milli təhlükəsizliyə deyil, həm də birbaşa olaraq iqtisadi təhlükəsizliyə müdaxilə edərək onu yoluna qoyur. Burada bu zaman yada Adam Smith və onun məşhur “Görünməz əl” konsepsiyası düşür. Bu zaman bu müdaxilələr mikro və makro iqtisadi olmaqla 2 qrupa bölünür. Mikroiqtisadi müdaxilələr dedikdə daha çox insanların əmtəə və xidmətlərə olan tələbini yüksəltmək, investisiya və yığım miqdarını artırmaq, ölkə daxilində milli sahibkarlığın inkişafına xüsusi zəmin hazırlamaq, ixracı stimullaşdırmaq, iqtisadiyyatın daxili və eləcə də xarici təhlükələrdən, monopoliyalaşmasından qorumaq və s. daxildir. Makroiqtisadi müdaxilərə isə daha çox ölkənin dünya iqtisadi arenasında tanınmasına çalışmaq, kənar iqtisadi zərbələrdən qorumaq, ölkədə istər əmtəə, istərsə də xidmət sahəsində düzgün əmək bölgüsünü həyata keçirmək, ixtisasları və təhsilli kadrlar yetişdirərək onların sayını artırmaq və s. daxildir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı imza atdığı ən ciddi addımlardan biri 2004cü il tarixli “Milli Təhlükəsizlik Haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunudur. Bu qanun Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinə və ona paralel olaraq iqtisadi təhlükəsizliyə qarşı təhdid yaradan ünsürlərə qarşı mübarizə üsullarını özündə birləşdirən ilk qanun idi. “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda deyilir:

“Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına riayət edilməsi;
2. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin vahid dövlət siyasətinə əsaslanması və onun təmin olunması istiqamətlərinin tarazlaşdırılması və əlaqələndirilməsi;

2. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyini təmin edən orqanlar arasında səlahiyyətlərin dəqiq müəyyən edilməsi, onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və həmin orqanların bir-birini qarşılıqlı surətdə operativ məlumatlandırmasıdır;
3. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təminatı ilə əlaqədar fəaliyyətin həyata keçirilməsinə nəzarət;
4. Beynəlxalq təhlükəsizlik sistemlərinə inteqrasiya;
5. İnsan, cəmiyyət və dövlət maraqları arasındakı tarazlığın saxlanması və onların qarşılıqlı fəaliyyəti”

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin formalaşdırılması və qorunmasında atılacaq növbəti addımlardan biri ölkənin fiskal və pul-kredit sisteminin möhləmləndirilməsidir. Müxtəlif adda vergilərin sayının azaldılması, vergilərin rəqəm miqdarlarının kiçildilməsi, bu sistemin şəffaf və səmərəli fəaliyyət göstərməsi, toplanılmış verginin bilavasitə və tam həcmdə dövlət büdcəsində toplanması sisteminin gücləndirilməsi, ölkə üzrə bütün maliyyə mənbələrinin istehsal və xidmət sahələri arasında yenidən və səmərəli bölgüsünün təmin edilməsi bu vəzifənin prioritet istiqamətlərindəndir.

Dövlətin qarşısında duran əsas məqsədlərdən biri də sağlam investisiya mühiti formalaşdırmaq və onu istər yerli, istərsə də xarici sahibkarların gözündə cəlb edici vəziyyətə gətirib çıxarmaqdır. Bu iqtisadiyyatın elə bir vəziyyəti olmalıdır ki, investisiya mühiti təhlükəsiz olsun və əlverişsiz iqtisadi dövrlərdə belə öz mümkün formasını itirməsin.

Dövlətin əsas vəzifələrindən biri öz xalqının təhlükəsiz şəraitdə yaşaması üçün münbit və iqtisadi və milli təhlükəsiz sistem yaratmaq və onu güclü milli dövlət vasitəsilə idarə etməkdir. Bundan başqa milləti, xalqı, dilini, dinini, adət-ənənələrini qorumaq, yaşatmaq və gələcək nəsillərə də ötürmək vəzifələrdən biridir. Bunları ümumiləşdirib bu cür fikirlə qeyd edə bilərik ki, dövlətin əsas vəzifəsi həm də dövlətin və xalqın milli mənafeyini qorumaqdan ibarətdir. Uzun illərdir bazar iqtisadi sistemini iqtisadiyyatlarına tətbiq edən ölkələrdə bu sistem artıq çoxdan formalaşmış və öz yerini tutmuşdur. Bir iqtisadi sistemdən digərinə

keçid edən və yaxud da yeni iqtisadi və yaxud siyasi azadlıq əldə etmiş ölkələrdə isə şəxsi mənafehlərin xalqın və dövlətin mənafehlindən öndə tutulması, dövlətin gəlirini mənimsəmə, korrupsiya, rüşvətxorluq halları bir qədər geniş yayılmışdır. Bu özlüyündə nəinki iqtisadiyyata zərər verir, həm də dövlətin siyasi dayaqlarını zəiflədir. Bu barədə Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik haqqında qanununda deyilir: “Azərbaycan Respublikasının milli maraqları – Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərinin, habelə insanın, cəmiyyətin və dövlətin inkişafı və tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusudur”.

Ölkənin milli təhlükəsizlik strategiyasının işlənilib hazırlanmasında onun keçdiyi tarixi inkişaf yolu, məqsədləri, hansı iqtisadi və siyasi sistemə adaptasiya olması, təbii və coğrari şəraiti, insanların psixologiyası və düşüncə tərzini, habelə yerli adət və ənənələr mühüm rol oynayır. Bəzən iki fərqli dövlətin mill, iqtisadi və yaxud da siyasi məqsədləri üst-üstə düşməyə bilər. Bu zaman güclü dövlətlər nisbətən daha zəif iqtisadi və siyasi sistemə malik olan dövlətlərə qarşı təzyiqlər edir və öz maraqlarını digər ölkələrə zorla yeridir. Demokratik və bazar iqtisadi sisteminə keçid dövrünü yaşayan respublikamızın da məqsədləri ümumi olaraq dünya ölkələrinin məqsədləriylə eynilik təşkil etməkdədir. Dövlət müstəqilliyinin, onun suverenliyi və ərazi bütövlüyünün, dövlətçilik ənənələrinin qorunması, vətəndaşlarının birliyinin və vahidliyinin müdafiə edilməsi, insan və vətəndaşların və onlara məxsus ayrılmaz hüquq və azadlıqlarının birbaşa olaraq dövlət tərəfindən qorunması, istər daxili, istərsə də xarici terror və təxribat cəhdlərinin qarşısının alınması, beynəlxalq aləmdə ölkəmizin yetərincə müsbət imicinin formalaşdırılması və s. bu kimi cəhdlər Azərbaycan başda olmaqla bütün demokratik ölkələrin öncül məqsədləri hesab edilir.

Məlumdur ki, respublikamızda yalnız milliyət olaraq azərbaycanlılar deyil, həm də müxtəlif etnik qruplar tarix boyu yaşayıb və hazırda da yaşamaqdadır. Respublikanın idarə edilməsində fəal iştirak edən rəhbərlərin əsas məqsədlərindən biri də ölkəmizin ərazisində məskunlaşmış həmin etnik qruplar arasında isti münasibətlər qurulsun və heç bir iqtisadi və siyasi ayrı-seçkiliyə yol

verilməsin. Azərbaycan xalqının humanistliyi və mehribanlılığı nəticəsində tarix boyu heç bir zaman bu etnik qruplarla arasında heç bir ayrı-seçkilik və narazılıq olmamışdır. Bu ənənəni həm xalqın özü, həm də etnik qrupların mənsubları göz bəbəkləri kimi qorumuş və qorumağa da davam edəcəkdir.

Qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan nə qədər milli, iqtisadi və siyasi təhlükəsizliyin təmin etmək üçün çalışsa da ona təhlükə törədən ölkələr və proseslər hələ də mövcud olmaqdadır. Bunun başlıca səbəbləri isə ölkəmizin yenicə müstəqillik əldə etmiş olması və bu səbəbdən də möhkəm iqtisadi-siyasi təhlükəsizlik strukturunun yenicə formalaşmış olması, habelə uzun illər ərzində bizim torpaqlarımıza və müstəqilliyimizə göz dikmiş Ermənistanla bilavasitə sərhəd qonşusu olmağımız və torpaqlarımızın 20 faizinin hazırki zamanda da erməni tapdağında olmasıdır. Digər səbəblərə nəzər salsaq iqtisadi-texniki sahələrin kifayət qədər inkişaf etmiş olmaması, əhalinin bir qisminin maddi təminatının aşağı olması və işsizliyin artması kimi hallarla qarşılaşa bilərik. Lakin aparılan araşdırmalar və tətbiq edilən iqtisadi siyasət nəticəsində bu proseslərdə illər keçdikcə ləngimələr müşahidə edilmiş və inkişaf dəstəklənmişdir. Belə ki ölkənin ümumi məqsədinə nail olmaq üçün xalqın da təhlükəni görmüş olması və birlikdə çalışması, dövlətin mənafeyinin hər bir şəxsin mənafeyindən öndə durması, iqtisadiyyatın və onun digər sahələrinin inkişaf etməsi üçün tədbirlərin görülməsi, iqtisadiyyatda insan amilinin dəyərinin və rolunun gün keçdikcə artması, xarici dövlətlərlə güclü iqtisadi və siyasi dostluqların qurulması və onların möhkəmləndirilməsi dövlətin ümumi sabitliyinin qorunub saxlanılmasında böyük rol oynamışdır.

Məlumdur ki, milli təhlükəsizliyini təmin etmiş dövlət iqtisadi və siyasi təhlükəsizliyə də nail olur, daxili sabitlik əldə edir, insanların yaşayış səviyyəsi yüksəlir, iqtisadiyyat inkişaf edir və xalqın rifahı yaxşılaşır. Bu səbəbdən də qeyd edə bilərik ki, iqtisadi, siyasi və milli təhlükəsizliyi təmin edilmiş dövlətin vətəndaşları da rifah içində yaşayar. Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi təhlükəsizlik siyasəti onun milli təhlükəsizliyinin ayrılmaz bir hissəsidir və hər bir ölkənin borcu qanun və qaydalardan istifadə edərək bu təhlükəsizliyi

tam həcmdə təmin edilməsi nail olmaqdan ibarətdir. Hazırda bu istiqamətdə qəbul edilmiş “2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası”, “Azərbaycan Respublikasında bərk məişət tullantılarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinə dair 2018–2022-ci illər üçün Milli Strategiya”, “Azərbaycan Respublikasında dövlət borcunun idarə edilməsinə dair orta və uzun müddət üçün Strategiya”, "Azərbaycan Respublikasının dəniz təhlükəsizliyi strategiyası", “2012-2020-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə dair Dövlət Strategiyası”, "Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya", “Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya” və müxtəlif tədbirlər planları bu istiqamətdə həyata keçirilən əsas addımları əks etdirir.

II Fəsil AZƏRBAYCANIN İQTİSADI STRUKTURUNUN VƏZİYYƏTİNİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİK BAXIMINDAN TƏHLİLİ

2.1 Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Artıq bizə iqtisadi təhlükəsizliyin necə böyük və geniş bir məvhumu ifadə etdiyi və onun dövlətin iqtisadi və siyasi həyatında necə önəmə sahib olduğu aydın olmuşdur. Bu səbəblə hər bir ölkə özünün iqtisadi və siyasi şərtlərini nəzərə alaraq və dünya təcrübəsindən istifadə edərək iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı konsepsiyalarını hazırlamışdır. Hər bir ölkə özünün iqtisadi təhlükəsizliyini və onun konsepsiyasını işləyib hazırlayarkən bir neçə indikatora xüsusi diqqət yetirir ki, bu indikatorlar bəzən iqtisadi ədəbiyyatlarda son hədd indikatorları kimi də işlədilir. Bu indikatorlar vasitəsilə iqtisadçılar və dövlət ölkənin hansı səviyyədə iqtisadi təhlükələrlə qarşı-qarşıya olması haqqında fikir sahibi olurlar. İqtisadçıların fikrincə əgər ölkədəki göstəricilər rəqəm olaraq bu son hədd göstəricilərinə bərabər və yaxud ona yaxındırsa o zaman ölkədə iqtisadi sabitlik hökm sürür və iqtisadi təhlükəsizlik tam həcmdə təmin edilmişdir. Yox, əgər mövcud rəqəmlər həmin ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün müəyyən olunmuş hədd indikatorlarından ciddi faizlərlə fərqlənsə bu ölkəni iqtisadi təhlükəsinin başlanması barədə xəbərdar edir. Bu barədə bir çox dövrlərdə bir sıra iqtisadçıların müxtəlif baxış və fikirləri olmuşdur. Lakin qeyd etmək zəruridir ki, iqtisadçılar tərəfindən hər bir ölkənin milli və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı hədd indikatorları müəyyən edilərkən yalnızca dünya ölkələrinin təcrübəsindən faydalanmaq kifayət deyildir. Bu zaman əlavə olaraq mövcud ölkənin yerləşdiyi coğrafi mühit, həmsərhəd olduğu ölkələr, formalaşdığı tarixi və siyasi şərtlər, əhalisinin yaşam şərtləri və digər bu kimi məsələlər də diqqətə alınmalıdır. Məsələn, iqtisadçı professor Sergey Qlazyev iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün mövcud olan və diqqət edilməli olan ən əsas göstəriciləri aşağıdakı formada qruplaşdırmışdır (Qlazev S., 2008), əlavə olaraq müqayisə üçün Azərbaycanın mövcud həmin göstəriciləri də qeyd edilmişdir:

Cədvəl 3: Ölkə üzrə mövcud iqtisadi təhlükəsizlik göstəriciləri və son hədd kəmiyyətləri, faizlə

Göstəricilər	Hədd Göstəriciləri	Azərbaycan Üzrə Nəticələr
ÜDM-un həcmi	-	
a) «yeddi» üzrə bütövlükdə orta göstəricidən	75%	-
b) «yeddi» üzrə orta göstəricidən adambaşına	50%	-
v) dünya üzrə orta göstəricidən adambaşına	100%	-
Emal sənayesinin sənaye istehsalında payı	70%	24.4%
Maşınqayırmanın istehsal sənayesində payı	20%	0.5%
ÜDM-a nisbətən investisiyanın həcmi, %	25%	7.93%
Elmi tədqiqatlara ayrılan xərclərin ÜDM-da payı	2%	0.16%
Buraxılan maşınqayırma məhsulunun ümumi həcmində yeni məhsul növlərinin payı	6%	0.5%
Gəlirlərin yaşayış minimumundan aşağı olan əhali təbəqəsinin əhalinin ümumi sayında payı	7%	-
Əhalinin ömür müddəti	70 il	75.2 il
Ən yüksək gəlirə malik 10% əhali hissəsinin və ən aşağı gəlirə malik 10% əhali arasında fərq	8 dəfə	14%
Cinayətkarlığın səviyyəsi (100 min nəfərə düşən cinayətlərin sayı)	5 min	253
BƏT-in metodologiyası üzrə işsizliyin səviyyəsi	7%	25.7%
İl ərzində işsizliyin səviyyəsi	20%	26%
Müqayisə olunan dövrdə ÜDM-da xarici borcun həcmi	20%	60%
Vergi daxilolmalarına nisbətə		-
ÜDM-da xarici borcun həcmi	25%	65%
Büdcə kəsirinin örtülməsində xarici borcun payı	30%	-
ÜDM-dan büdcə kəsiri	5%	2.57%
Milli valyutada xarici valyutanın həcm nisbəti	10%	17%
Nəgd formada milli valyutanın həcmində xarici valyutanın payı, həcmi	25%	-
ÜDM-da pul kütləsi (M ₂)	50%	29.11%
Daxili istehlakda ixracın payı, o cümlədən ərzaq da daxil olmaqla	30%	-
Yaşayış minimumuna görə regionların differensiasiyası	1,5 dəfə	-

Mənbə: Сергей Глазев - Экономическая безопасность Р, 2008, s. 164-165

Biz iqtisadi ədəbiyyatlarda tez-tez “qeyri-neft sektoru” ifadəsi ilə rastlaşırıq. Ölkəmizdə yazılan və çap edilərək yayılan dərsliklərin, jurnalların və elmi məqalələrin bir çoxunda bu sektorun inkişafının zəruriliyi vurğulanır, onun hərtərəfli inkişafı üçün münbit iqtisadi strukturun və şəraitin yaradılması olduğu qeyd edilir. Azərbaycan və neftlə zəngin olan bir sıra ölkələri hər zaman qeyri

neft sektorunun da ən azı neft sektoru qədər inkişaf etmiş olması siyasəti maraqlandırır. Bəs nədir qeyri neft sektoru?

Hamımıza məlumdur ki, ölkəmiz və onun iqtisadiyyatı hələ “gənkdir”. Yeni müstəqillik əldə etdiyimiz dövrlərdə möhkəm və tarazlaşdırılmış iqtisadi siyasətimizin və onun həyata keçirilə biləcəyi iqtisadi mühitin olmaması, korrupsiya, iqtisadi gerilik və zəiflik ölkəmizi tənəzzül səviyyəsinə gətirib çıxarmışdır. Müstəqilliyi 1992-ci ildə qazanmış olsaq da iqtisadi inkişafda kiçik dirçəlişlər özünü yalnız 1995-ci ildə büruzə verməyə başlamışdır. Buna səbəb isə neft sektoruna edilən investisiyaların həcmnin kəskin şəkildə artması idi. Bu investisiyaların artmasında ən böyük rolu “Əsrin Müqaviləsi” oynamışdır. Əsrin müqaviləsi 20 sentyabr 1994cü ildə Bakı şəhərində yerləşən Güllüstan Sarayında “BP”, “Amaco”, “Pennzoil”, “Lukoil”, “Statoil” və ən əsası “Socar” tərəfindən Ümumilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə imzalanmışdır. Heydər Əliyev demişdir: “1994-cü ildən Azərbaycan dövləti özünün yeni neft strategiyasını həyata keçirir və bu strategiyasının da əsas mənası, əsas prinsipləri Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərindən, o cümlədən neft və qaz sərvətlərindən Azərbaycan xalqının rifahı naminə daha da səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir” (http://www.azerbaijan.az/portal/Economy/OilStrategy/oilStrategy_a.html)

Ümumilikdə, bu inkişaf iqtisadiyyatımızda sıçrayış effekti yaradaraq inkişafın sürətlənməsinin səbəbkarı olmuşdur. Lakin ölkəyə valyutanın bir qayda olaraq yalnızca neft sektorundan daxil olması, digər sektorların isə inkişaf etməməsi bir növ bu sahələrdə “tənbəllik” yaratmışdır. Bu səbəbdən də hər iki sektor, yəni neft və qeyri- neft sektoru arasında iqtisadi inkişaf və artım dinamikası kəskin şəkildə fərqlənməyə başlamışdır. Lakin neft sektorunun inkişafı nəticəsində ölkəyə daxil olan valyuta axını və onun özü ilə birgə gətirdiyi iqtisadi inkişaf da danılmazdır. Belə ki, ölkəmiz son 15 ildə dünya iqtisadi arenasında ən sürətlə inkişaf edən ölkələr sırasında yerləşmişdir. Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olan ölkələr arasında Ümumi Daxili Məhsulun artımına görə uzun illər birinciliyi əlində saxlamağı bacarmışdır.

Müqayisə üçün əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri özündən əvvəlki ilə nisbətən müqayisədə edərək nəticəni faizlə aşağıdakı cədvəldə olduğu kimi ifadə edə bilərik (<https://www.stat.gov.az/source/industry/>):

Cədvəl 4: Əsas Sosial İqtisadi Göstəricilər, əvvəlki ilə müqayisəli təhlil:

	2005	2010	2018
Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM)	126.4	105.0	100.1
Sənaye məhsulu	133.5	102.6	96.6
Kənd təsərrüfatı məhsulu	107.5	97.8	104.2
Əsas kapitalla investisiyalar	117.2	121.2	102.8
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması	109.4	103.2	101.8
Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması	104.8	104.5	102.3
İnformasiya və rabitə xidmətləri	138.1	129.7	106.7
Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi	113.0	108.8	102.5
İaşə dövriyyəsi	134.9	116.3	103.4
Əhaliyə göstərilən pullu xidmətlər	126.1	110.8	101.2
Bir işçinin orta aylıq əmək haqqı	124.3	111.2	105.7
Əhalinin gəlirləri	122.3	113.3	108.3
Əhalinin xərcləri	117.3	110.5	113.5
Əhalinin sərəncamında qalan gəlirlər	123.4	114.2	108.5
Adambaşına düşən ÜDM	124.9	103.7	99.1
İstehlak qiymətləri	109.6	105.7	112.9

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi web saytı - <https://www.stat.gov.az/source/industry/>

Hər bir ölkənin iqtisadi durumu təhlil edildikdə ilk növbədə onun hansı strukturlardan ibarət olaraq formalaşmasına diqqət yetirmək lazımdır. Müqayisə üçün qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanın iqtisadi strukturu Neft Sektoru və Ənənəvi Qeyri Neft Sektoru olmaqla 2 hissəyə bölünür. Qeyri-neft sektoru

özlüyündə geniş məfhumdur və ən iri 6 sahəni özündə cəmləşdirmişdir. Bu sahələr aşağıdakılardır:

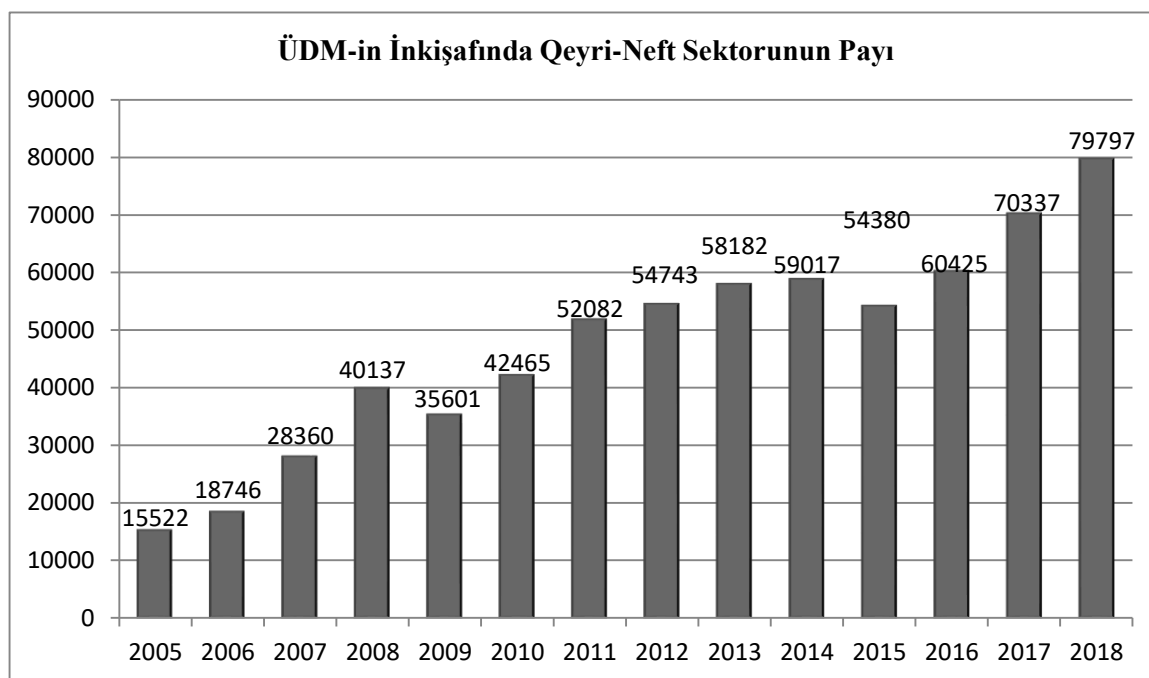
1. Ticarət Xidmətləri və Sosial Xidmətlər Sahəsi
2. Tikinti Sahəsi
3. Rabitə və Telekommunikasiya Sahəsi
4. Nəqliyyat Sahəsi
5. Kənd Təsərrüfatı
6. Qeyri - Neft Sənayesi Sahəsi

Yuxarıda adı çəkilən sahələrdən ilk 4-ün xarici ticarətdə elə də ciddi pay bölgüsü olmadığı və xarici ticarətdə iştirak edəcək mal və xidmətlər istehsal etmədiyini nəzərə alsaq belə qənaətə gələrik ki, qeyri-neft sektorunda ölkənin xarici ticarət balansını formalaşdıran qeyri-neft sənayesi və kənd təsərrüfatı sahələridir.

Qeyri-neft sektoru ilə neft sektoru arasındakı əsas fərqlərdən biri neft sektorunun xarici ticarətdən və alış-satış valyutasından böyük dərəcədə asılı olması, qeyri-neft sektorunda isə bu asılılıq dərəcəsinin müqayisədə çox kiçik olmasıdır. Yuxarıda qeyd edilən səbəblərdən ÜDM-in neftdən asılılığı yüksək dərəcədə olmuş və bu da özünü rəqəmlərdə büruzə vermişdir. 2004-cü ilin sonlarından başlayaraq dünya bazarında neftin qiymətinin qalxması Azərbaycan neftindən də yan keçməmişdi. Bu səbəblə də ölkənin ÜDM-in artım həcmi 2005-2006-cı illərdə 8-12 faiz arası dəyişmişdir. Bu isə yüksək göstəricidir. Bu artımdan cəmi 2 il sonra dünyanı silkələyən global böhranın baş verməsi səbəbiylə bu artım tempi azalaraq artmışdır. Qeyd etməliyik ki, neftlə zəngin olan və neft sənayesi güclü inkişaf etmiş dövlətlərdə ÜDM-in artım tempi qeyri-stabildir. Bu artım tempinin yüksək və yaxud aşağı həddə olması isə ixrac edilərək dünya bazarına çıxarılan neft ehtiyatından daha çox həmin il ərzində neftin dünya birjasında qiymətinin hansı həddlərdə olması və ölkənin valyutasının xarici valyuta qarşısında nisbətindən asılıdır. Azərbaycanın Ümumi Daxili Məhsulunun artması özünü daha çox 2005-2008-ci illərdə büruzə vermişdir. Bu artım aşağıdakı formada olmuşdur:

Qrafik 2: ÜDM-in inkişafında qeyri-neft sektorunun payı

Mənbə: stat.gov.az

Qrafikdən görüldüyü kimi 2005-2008-ci illər intervalında ÜDM-in həcmi 3 qat artmışdır. Bu artıma səbəb həmin illərdə Xəzər dənizində ölkəmizə məxsus “Azəri-Günəşli-Çıraq” neft yatağının işlənilməsinə başlanılması idi. Digər təkanverici səbəblərdən biri isə həmin illərdə neftin qiymətinin dünya bazarında qəfil bahalaşması və manatın sabit kursu idi. Həmin illərdə işlənən və çıxarılan neft miqdarının böyük olması və buna paralel olaraq neftin yüksək qiymətlərlə ixracı ölkəmizə böyük məbləğdə pul axınının olması ilə nəticələnmişdir. 2010-cu ildən etibarən isə neftdən gələn gəlirin miqdarı birdən-birə azalmağa başlamışdır. Bu proses də öz növbəsində az əvvəl qeyd etdiyimiz səbəblərin əksinə olaraq baş vermişdir. Azərbaycan ixrac etdiyi neftin hasilatını 5 milyon tona qədər azaltmış, eyni zamanda da dünya bazarında neftə olan tələbat və neftin qiyməti azalmağa başlamışdır. Bu bir daha sübut edirdi ki, Azərbaycanın iqtisadiyyatı öz gəlirlərinin böyük faizini neft və qaz ixracından əldə edir və iqtisadiyyat bu iki sahədən asılı vəziyyətdədir. Bu sahələrdən birində baş verəcək azalma və yaxud qiymət azalması ölkə iqtisadiyyatı üçün hər zaman ciddi problemlər yaratmaq iqtidarına malikdir. Bu səbəbdən iqtisadçılar həmin illərdən etibarən yalnızca neft sektorunu deyil, həm də qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün qısa və uzunmüddətli

planlar hazırlamış, ölkənin neft sektoru üzərində olan asılılığını azaltmaq üçün irimiqyaslı işlər həyata keçirməyə başlamışlar.

Bunun nəticəsidir ki, ölkəmizdə 2012-ci ildən etibarən ÜDM-in pay bölgüsündə qeyri-neft sektorunun həcmi getdikcə artmağa başlamışdır. Bundan başqa ölkəmizdə bütün sahələrdə iqtisadi inkişafa nail olunması, xalqın həyat və yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi yoluyla firavanlığa çatması, ümumi götürdükdə dövlət sərhədləri daxilində yaşayan bütün insanların etnik qruplarından asılı olmayaraq dövlətin gözündə bir tutulması və hər birinin firavanlığı üçün çalışılması kimi tədbirlər həyata keçirilməli və bu məqsədlərə çatılmalıdır.

Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı diqqətdə saxlamalı olduğu vacib məsələlərdən biri də dövlətin miqrasiya siyasətidir. Azərbaycan iqtisadiyyatının son bir neçə ildə yüksək inkişaf etməsi nəticəsində ölkəmiz dünya bazarına çıxmış, xarici ölkələrdə əməkdaşlıqları genişləndirilmiş, xarici ticarət əlaqələri qurmuşdur. Bu səbəblərdən əlavə olaraq ölkəmizin yerləşdiyi coğrafi şərait Azərbaycanın beynəlxalq miqrasiya sahəsində inkişafını intensivləşdirmişdir. Bu prosesin sürətlə artması doğru istiqamətləndirilmədikdə ölkə üçün iqtisadi təhlükəsizlik problemləri doğura bildiyindən bu məsələ üzrə hüquqi baza genişləndirilməli və inkişaf etdirilməli, əlavə olaraq düzgün şəkildə praktikada tətbiq edilməsi təmin edilməlidir. Bu məqsədlə hökumət 2006-2008-ci illər üçün dövlətin miqrasiya proqramını işləyib hazırlamışdır.

Bu da bir faktdır ki, iqtisadi müstəqillik və iqtisadi təhlükəsizlik dünya ölkələri üzrə nə qədər uzun müddətdir qavranılan və bilinən bir anlayış olsa da bizim kimi müstəqilliyini yeni qazanmış və uzun müddət əsarətdə olan ölkələr üçün hələ yeni qavranılan anlayışdır. Bu səbəblə digər dünya ölkələri ilə müqayisə hələ Azərbaycan və bizim kimi digər post sovet ölkələri iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə daha məqsədyönlü və dəqiq tədbirlər həyata keçirməlidirlər.

Ölkəmizin uzun müddət sosializm ictimai quruluşunda Sovet imperiyasının tərkibində qalması və bu imperiyada hər bir fəaliyyətin bir birindən asılı sistem

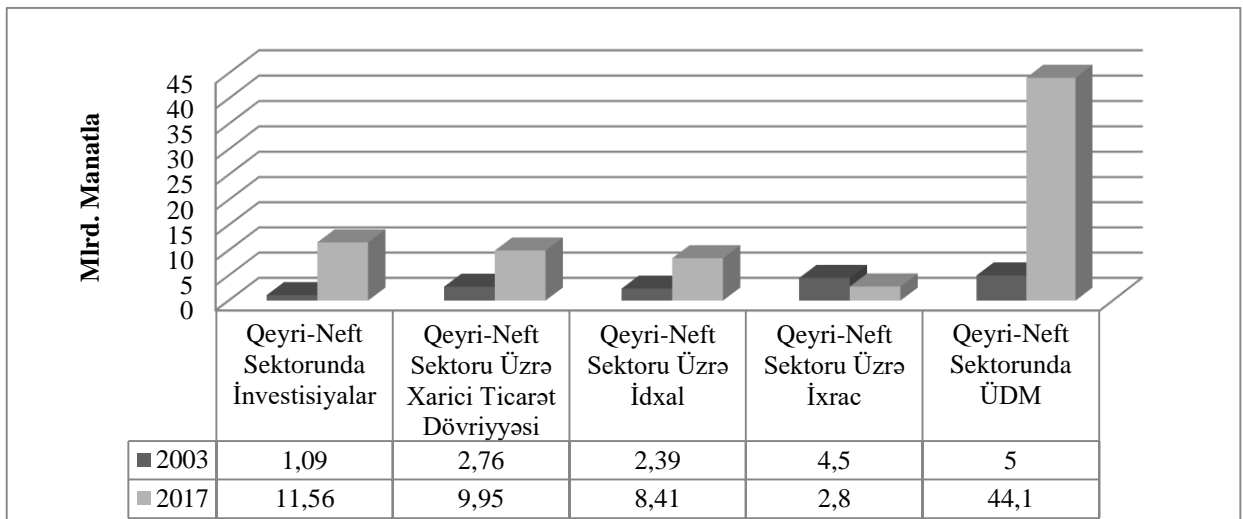
vasitəsilə həyata keçirilməsi Sovet imperiyası dağılanda özünü imperiya dağıldıqdan sonra kaos, iqtisadi iflic ilə göstərmişdir. Bu zaman ilk məqsəd ölkədə makroiqtisadi və siyasi tarazlığın yaradılması və müstəqilliyimiz üçün yeni dayaq yaradmaqdan ibarət idi. Bu məqsədlə atılan ilk addımlardan biri “Əsrin Müqaviləsi”-nin imzalanması olmuşdur. Onunla start götürən iqtisadi inkişaf özünü paralel olaraq bir neçə layihələrdə və islahatlarda gerçəkləşdirmişdir. Elə həmin illərdə Azərbaycanın bazar iqtisadi sistemi ilə idarə olunan müstəqil iqtisadiyyata malik ölkə olması təstiqini tapmış, ölkənin bu sistemlə inkişafına və əhalinin rifah səviyyəsinin qaldırılmasına yönəldilən tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Ölkədəki investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və dövlət idarəedilməsinin yeni forma və səviyyəyə keçmiş olması ölkəyə valyuta axınına şərait yaratmış, ixracın yeni forması özünü büruzə vermiş və bunun nəticəsi olaraq da 2003-cü illə müqayisədə 2011-ci ildə Azərbaycanın Ümumi Daxili Məhsulu 3 dəfədən çox həcmdə artmışdır. Bundan əlavə olaraq qeyd etmək zəruridir ki, dövlətin strateji valyuta ehtiyatı və valyuta-qızıl ehtiyatı son 10 ildə 24 dəfədən çox artaraq 41 milyard dollardan yuxarı bir məbləğə çatmışdır. Müstəqilliyimizi əldə etdiyimiz dövrlərdən etibarən ölkəyə gəlir əsasən neft və neft məhsulları satışı sahəsindən daxil olduğu üçün bu həmin illərdə digər sahələrin zəifliyini gizlədə bilməmişdir. Lakin neft gəlirlərinin böyük hissəsinin qeyri-neft sektoru sektoruna və onun inkişafına yönləndirilməsi nəticəsində son 10 ildə bu sektorda illik artım tempi təqribən 13 faizə bərabər olmuşdur. Qeyri-neft sektorunda yeni sahələrin yaradılması, həmin sektora həm yerli, həm də xarici investisiyaların cəlb edilməsi, ölkədə infrastrukturun dərinlən inkişafı və yeni iş yerlərinin yaradılması da öz növbəsində əhalinin maddi və rifah səviyyəsinin əvvəlki illərlə müqayisədə artmasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən deyə bilərik ki, ölkə üzrə son 3 ildə istehsal edilən ÜDM-in 50%-dən çox hissəsi qeyri-neft sektorunun, daha dəqiq desək qeyri-neft sənaye sektorunun payına düşür. Cədvəldən göründüyü kimi 2006-2008-ci illərdə ölkə üzrə istehsal edilən ÜDM-də neft və qeyri-neft

sektorunun payı böyük rəqəmlərlə fərqlənmişdir. Son illərdə qeyri-neft sektorunun fasiləsiz inkişafı və böyüməsi öz təsirini ÜDM-in formalaşmasında da göstərmişdir. ÜDM-in istehsalının başlıca baza strukturu əsasən tikinti, ticarət, nəqliyyat, telekommunikasiya və poçt, kənd təsərrüfatı və xidmətlər sektoru olmuşdur.

Belə ki, ticarətin, ÜDM-də xüsusi çəkisi günbəgün artmaqdadır. Bu inkişafa zəmin yaradan əsas səbəb isə əhalinin vaxt keçdikcə xidmətlər və məhsul istehlakına olan tələbinin artması və bu sahədə insanlara xidmət göstərə biləcək orta və kiçik sahibkarlığın yaranmasıdır. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı hələ çox gəncdir və xarici ticarət üçün potensial imkanlar böyükdür, aydın olur ki, bu potensialı dəyərləndirərək ölkə üzrə xırda, orta hətta iri sahibkarlığı da inkişaf etdirmək mümkündür. Müqayisə üçün 2007 və 2014-cü illərdə qeyri-neft sektoru üzrə idxal, ixrac və ümumi ticarət dövriyyəsini aşağıdakı kimi təsvir edə bilərik:

Qrafik 3: Qeyri-neft sektoru üzrə dövriyyə

Mənbə: stat.gov.az

Bundan başqa bu sahələr üzrə investisiyaların və artımın ÜDM-də həcmi keçdiyimiz 2017-ci il ərzində təqribən 10.4 faizə bərabər olmuşdur. Ölkəyə neft sektorunun inkişafı ilə əlaqədar yaranan güclü maliyyə axını tikinti sahəsindən də yan keçmədi. Belə ki, bu gəlirlər hesabına yeni yolların çəkilməsi, körpülərin, yaşayış və inzibati binaların, xəstəxanaların, məktəblərin, restoran, şadlıq sarayı və hotellərin tikilməsi prosesi tikinti sahəsinə ayrılan investisiya miqdarını böyütmüş və nəticədə bu sektor da inkişaf pilləsinə yanaşmışdır. Həmin illərdən etibarən bu

sektorda tələbin artması təklifin də artmasına öz təsirini göstərmişdir. Hətta müəyyən dövrdə tələb səviyyəsi o səviyyəyə çatmışdır ki, bu tələbin ödənilməsi üçün xaricdən şirkətlərin və onların təkliflərinin axınına səbəb olmuşdur. Bu da bazarda qiymət artımına səbəb olmuşdur. Qeyd edək ki, 2017-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən yaradılmış ÜDM-in 10 faizə yaxın hissəsi tikinti sektorunun payına düşmüşdür. Bu rəqəm 2018-ci il üçün 9.5 faizə yaxındır. Qeyri-neft sektorunun inkişafından öz payını götürən sahələrdən biri də telekommunikasiya, mobil rabitə və poçt sahəsi olmuşdur. Müstəqillik əldə etdiyimiz dövrdən sonra ölkəmizdə bu sahəyə həm yerli şirkətlər, həm də xarici şirkətlər yatırım edərək təkcə mobil xidmətlər bazarında hazırda da fəaliyyət göstərən 3 böyük şirkətin əsasını qoymuşdular. İnternet şəbəkəsi son illər ərzində yalnızca şəhər və şəhərə yaxın ərazilərdə deyil, hətta ən ucqar kəndlərdə belə istifadəyə verilmişdir. İnformasiya və əlaqə vasitələrinin istifadəsi, onun yalnızca özəl şirkətlərə və firmalara deyil, həm də dövlət orqanlarına tətbiq dairəsi genişləndirilmiş, əhaliyə bu vasitə ilə daha geniş və keyfiyyətli xidmət göstərilməyə başlamış və bu sahədə mövcud olan bürokratik əngəllər tam həcmdə aradan qaldırılmışdır. Buna ən gözəl misal olaraq regionlarda, bölgələrdə fəaliyyət göstərən “ASAN” xidmət mərkəzlərini göstərə bilərik. Bu sahələrə informasiya texnologiyalarının tətbiqi hazırda da genişlənməkdədir. Son göstəricilərə əsasən qeyd edə bilərik ki, bu sahəyə yatırılan vəsaitin həcmi 572 milyon dolları keçmişdir və ayrılan bu vəsaitin 73%-ə yaxın hissəsi xarici kapitaldır. Bu rəqəm isə özlüyündə böyüməyə davam etsə də faiz olaraq illər keçdikcə kiçilməkdədir. Çünki dövlət tərəfindən bu sahəyə edilən diqqətin nəticəsində ayrılan vəsaitin həcmi xarici kapitalın həcmi üstələyir. Müstəqillik əldə etdiyimiz dövrdən bu yana əldə etdiyimiz statistik məlumatlara əsasən qeyd edə bilərik ki, rabitə və telekommunikasiya sektorunun ölkə iqtisadiyyatında payı 1998-ci ildə 2.6%, 2005-ci ildə 2.1%, 2010-cu ildə 1.9, 2016-cı ildə isə cəmi 1.9%-ə bərabər olmuşdur. Bundan əlavə qeyd etmək yerinə düşər ki, 1994-cü ildə əhaliyə göstərilmiş rabitə, telekommunikasiya və poçt xidmətlərinin dəyəri ümumi 1.356 min manat olmuşdursa, 2013-cü ildə bu göstərici 1,038,048 min manat, 2017-ci ilin statistik məlumatlarına əsasən cəmi

ümumilikdə cəmi 1,066,441 min manata bərabər olmuşdur (stat.gov.az).

Qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə inkişafını yenidən başlamış sahələrdən biri də nəqliyyat sahəsidir. Məlumdur ki, ölkəmiz yerləşdiyi əlverışı coğrafi ərazidə yerləşdiyi üçün tarix boyu avropa və asiyanı birləşdirən nəqliyyat xətləri ölkəmizin ərazindən keçmişdir. Hazırki dövrdə də yenidən qurularaq istifadəyə verilən ipək yolu iki qitəni birləşdirməyə davam edir. Müstəqillik əldə etdiyimiz dövrlərdən bu günkü dövrdək ölkənin yollarında yenidən qurulma işləri aparılmış, ölkənin nəqliyyat infrastrukturunu gözəcarpacaq dərəcədə inkişaf etmişdir. Lakin ölkənin nəqliyyat sisteminin inkişafı yalnızca yeni yolların çəkilişi ilə məhdudlaşmır. Belə ki, həmin illər ərzində ölkənin bütün vacib beynəlxalq magistral yolları yenidən qurulmuş, TRASECA və Şimal-cənub beynəlxalq dəhlizinin Azərbaycandan keçən hissəsi yenidən istifadəyə verilmiş, hətta ən ucqar rayon və kəndlərdə də yollar yenilənərək nəqliyyat infrastrukturunu inkişaf etdirilmişdir. İstifadəyə verilən yolların və dəhlizlərin böyük bir qismi dövlət büdcəsi və ayırmalar hesabına, digər hissəsi isə xarici kreditlər və investisiyalar əsasında yenilənmişdir. İllər əvvəl avtomobil sayı yüksək həddə olduğu üçün tıxaclarla tez-tez rastlaşırdıqsa artıq bu problemlər nəqliyyat qovşaqları, ötürücülər, yeraltı və yerüstü piyada keçidləri vasitəsilə aradan qaldırılmışdır. Azərbaycanın şərqindən qərbinə, Gürcüstanla sərhəddədək olan 504 km-lik, şimaldan cənuba olan 523 km-lik maşın yolu təmir edilərək istifadəyə verilmişdir. Əlavə olaraq, Bakı-Tiflis-Qars dəmir yolunun sərnişin daşıma gücü 1 milyondan 3 milyonadək, yükdaşıma gücü isə 6.5 milyon tondan 16 milyon tonadək artırılması proqnozlaşdırılır.

Əgər yuxarıda qeyd etdiyimiz məlumatları rəqəmlər və illər üzrə qruplaşdırsaq aşağıdakı nəticələri əldə edə bilərik. Belə ki, ölkəmizdə 1998-ci ildə nəqliyyat sahəsi üzrə yaradılan əlavə dəyər 325 milyon, 2010-cu ildə 2369 milyon, 2017-ci ildə isə cəmi 4737 milyon manata bərabər olmuşdur (stat.gov.az). Ümumi dəmiryol uzunluğu 2944 km., magistral yolların uzunluğu 59141 km., hava limanlarının sayı 6 ədəd, illik orta yükdaşıma gücümüz isə 177,8 milyon tona bərabər olmuşdur. Bunun 48%-i magistral yol nəqliyyatının, 16%-i dəmiryol

nəqliyyatının, 31%-i boru-kəmər yükdaşımının, 5%-ə yaxınının isə dəniz nəqliyyatının payına düşür. Bu daşınmanın 31%- dövlət, 69%- isə özəl sektorun payına düşür (stat.gov.az).

Qeyri-neft sektorunun ən başlıca və öndəgedən sahəsi hər zaman kənd təsərrüfatı olmuşdur. Bu sahə ölkənin bilavasitə ərzağa və ərzaq məhsullarına olan tələbatını ödədiyi üçün bu sahəyə hər zaman dövlət tərəfindən xüsusi diqqət və qayğı göstərilməkdədir. Lakin xarici bazarın mövcudluğu, daha aşağı qiymət siyasəti, məhsuldarlığın gözlənilən həddlərdən aşağı olması, riskli sahə oldğu üçün yerli investorların bu sahəyə giriş etməkdən çəkinməsi və bu kimi digər faktorlar bu sahənin inkişafına əngəl törədir. Fermerlərə güzəştli kreditlərin verilməsi, aqro-lizinq şərtlərinin yumşaldılması, fermer və kənd təsərrüfatı avadınlarının, traktorların və maşınların güzəştli qiymətə satılması dövlətin bu sahədə inkişaf əldə etmək məqsədilə atdığı addımlardır. Qeyd edək ki, Azərbaycanda 2000-2017-ci illərdə istehsal edilən orta illik ÜDM ötən illərin nəticələri ilə müqayisə 12%, kənd təsərrüfatı 4.3%, sənaye 14%, istehsal 6.3%, xidmətlər isə cəmi 9% artmışdır. İllər üzrə müqayisə aparsaq qeyd edə bilərik ki, 2005-ci ildə kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə fəaliyyət göstərən ümumi müəssisələrin sayı 1782, 2010-cu ildə 2043, 2017-ci ildə 1608 ədəd olmuşdur (stat.gov.az). Baxmayaraq ki, bu sahə üzrə aparılan uzunmüddətli tədbirlər və dövlətin maliyyə dəstəyi olmuşdur, bu sahə xarici bazarla müqayisədə hələ də tam rəqabətqabiliyyətliliyini qazanmamışdır və istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsulları yalnızca öz daxili istehlakımızı ödəyir, bəzi məhsullarda isə çox az bir qisim xaricə ixrac edilir. Bu səbəblə də hazırda dövlətimizin bu sahə ilə bağlı qarşısında əsas prioritet hədəf indiki ilə müqayisədə daha effektiv kənd təsərrüfatı və aqrosistemin qurulmasıdır.

Bu müddət ərzində öz inkişafının zirvəsinə çatan digər bir sahə isə qeyri-neft sənayesi olmuşdur. Belə ki, əgər 2000-ci ildə Azərbaycan respublikası üzrə istehsal və sənaye sahəsində qeyri-neft sənayesinin xüsusi çəkisi 2,6% təşkil etmişdisə, 2016-cı ildə bu göstəricinin son həddi 70%-ə bərabər olmuşdur. Qeyri-neft sənayesi yeyinyi və yüngül sənayesi başda olmaqla yuxarıda adı sadalanan

və bir çox sahəni özündə birləşdirir. Aydın məsələdir ki, bu sahənin özəyini iqtisadi fəaliyyət və istehsalla məğul olan müəssisələr təşkil edir. Bu müəssisələrsə fəaliyyət sahəsindən asılı olaraq ilk növbədə müsbət sosial effekt yaratmaq və gəlir əldə etmək, eyni zamanda insanlara müxtəlif növ ehtiyaclarının və tələblərinin ödənilməsi prosesində köməklik etmək üçün yaradılmışdırlar. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin saytında təqdim edilən məlumatlarına əsasən deyə bilərik ki, 2015-cı ilin əvvəlinə ölkəmizin sərhədləri daxilində ümumi 2589 ədəd sənaye tipli müəssisələr fəaliyyət göstərirdi və bu müəssisələrin tam olaraq 2530 ədədi və yaxud 97.7%-i qeyri-neft sənayesinin payına düşmüşdür. Həmin qeyd edilən statistik məlumatlara əsasən bu müəssisələrin 48,6%-i kiçik və 51,4%-i orta və iri müəssisələridir. Bundan əlavə olaraq qeyri-neft sənaye sahələrində çalışan müəssisələrin makroiqtisadi göstəricilərini təhlil etsək belə bir nəticəyə gələrik ki, 2013-cü ildə bu sahə üzrə yaradılan ümumi dəyər 6776.6 milyon manat olmuşdur ki, bu da ötən illə müqayisədə 105.8%-ə bərabərdir. Qeyd edək ki, 2018-ci ildə bu göstərici sahələr üzrə 23.9 milyard manata bərabər olmuşdur. Sənayenin qeyri-neft sektorunda məhsul istehsalı 8,8 faiz artıma nail olmuşdur. İstehsal edilən qeyri-neft sənaye məhsullarının 72,0%-ə yaxın hissəsi mədənçıxarma sektorunda, 23%-i emal sektorunda, 4%-i elektrik enerjisi, qaz istehsalı, qazın bölüşdürülməsi və həmçinin təchizatı sektorunda, 1 %-i isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sektorunda istehsal olunmuşdur (stat.gov.az).

Ümumilikdə ölkəmiz üzrə qeyri-neft sektorunun da inkişafının dəstəklənməsi və onun inkişafı üçün hərtərəfli şəraitin yaradılması üçün dövlət bir sıra proqramlar, qanunlar və qərarlar qəbul etmişdir. Bu məqsədlə 3 dəfə ardıcıl olaraq “Regionların İnkişafı Dövlət Proqramları” qəbul edilmişdir. Bunlardan birincisi 2004-2008-ci illəri, ikincisi 2009-2013-cü illəri və ən nəhayət 3-cü və hələki sonuncu proqram isə 2014-2018-ci illəri əhatə etmişdir. Bu proqramların icra olunduğu illər ərzində respublika ərazisi üzrə bütün rayonların və onlara daxil olan hətta ən ucqar kəndlərin belə yol, içməli su, elektrik enerjisi, təbii qaz və digər təchizatlarında ciddi keyfiyyət dəyişikli baş vermişdir.

2.2 Azərbaycanın enerji potensialı və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində onun istifadə vəziyyəti

Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdiyi ildən bəri çalışılmışdır ki, ölkə iqtisadiyyatında bütün sahələr inkişaf etdirilsin və sahələrdən heç biri inkişafına görə digərlərindən geri qalmasın. Belə ki, bu siyasətin nəticəsidir ki, hazırda Azərbaycanda ən çox inkişaf etmiş sektorlardan biri də energetika sahəsidir. Bu sahənin inkişafında həm yerli, həm də xarici kapitalın dəstəklənməsi, onlar üçün şəffaf iqtisadi mühitin və iqtisadi şərtlərin qurulması mühüm rol oynamışdı. Bu şəffaf mühit yalnızca yerli kapital sahiblərini cəlb etmirdi, həm də xarici investorlarda özünə qarşı maraq yaradırdı. Bu da ötən əsrin sonlarından etibarən Azərbaycana güclü maliyyə axını fonunda özünü büruzə vermişdi.

Hamımıza məlumdur ki, dünyada enerji daşıyıcıları özlüyündə 2 qrupa bölünür. Bunlardan birincisi bərpa edilən, ikincisi isə bərpa edilə bilməyən enerji növləridir. Bərpa edilən bilən enerji növləri dedikdə istifadəsi fasiləsiz olan və özü-özünü yenidən yaradaraq (özünü bərpa edərək) fəaliyyət göstərən enerji daşıyıcılarıdır. Bunlara misal olaraq günəş enerjisi, su elektrik stansiyalarından alınan suyun enerjisi, geotermal enerji, küləyin enerjisi və s. daxildir. Bərpa edilə bilməyən enerji daşıyıcıları dedikdə isə daha çox faydalı qazıntıları, neft, qaz, yanar şist, torf, kömür nəzərdə tutulur. Bunlar o enerji növləridir ki, bu mənbələr məhduddur, tükənir və bərpa edilməsi ya imkansızdır ya da uzun minilliklər tələb edir. Bərpa edilə bilməyən enerji mənbələrinin çıxarılması və istifadə edilməsi bərpa edilə bilən enerji mənbələri ilə müqayisədə daha zərərli, ətraf mühiti çirkləndirir və oksigen miqdarının azalması nəticəsində karbon miqdarının artmasına gətirib çıxarır.

Bunları nəzərə alaraq dünyanın bütün İEÖ və İEOÖ-lərdə bu barədə “həyəcan təbili çalınır” və bərpa oluna bilən, yəni qeyri-ənənəvi enerji növlərindən istifadənin intensiv şəkildə artırılmasına çalışılır. Bu həm təbiətin, həm də insanların sağlamlığına müsbət təsir gösrərir, əlavə olaraq bu növ enerji mənbələrindən enerji əldə edilməsi nisbətən daha ucuzdur. Bu enerji növlərinin öyrənilərək iqtisadiyyata tətbiq edilməsində qabaqcıl yeri təbiidir ki, inkişaf etmiş

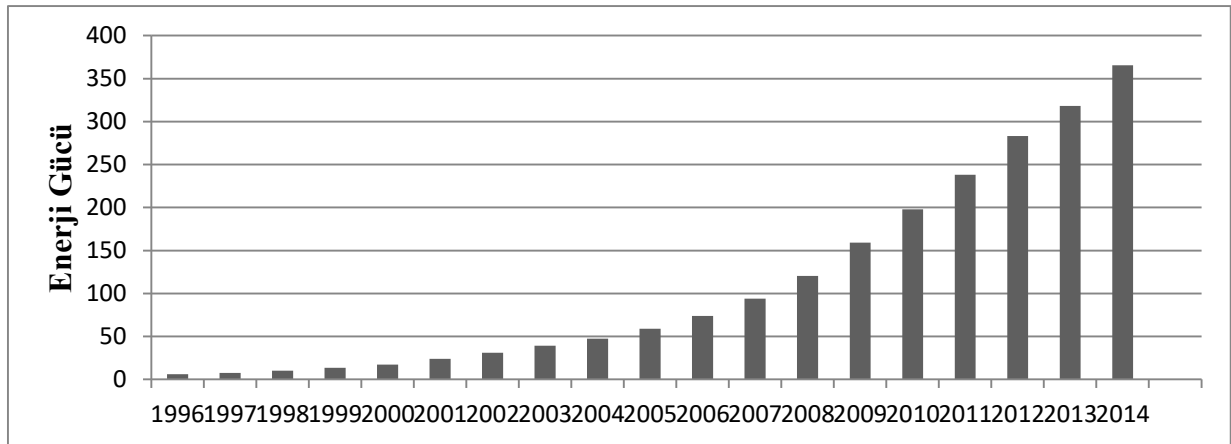
ölkələr tuturlar. Bunlara misal olaraq ABŞ başda olmaqla qərbi avropanın bir sıra ölkəsini və Çin Xalq Respublikasını misal göstərə bilərik. Bu prosesin fasiləsiz və davamlı həyata keçirilməsi məqsədiylə 2009-cu il yanvar ayının 26-da Almaniyanın Bonn şəhərində “Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyi” (IRENA) təsis edilmişdir. Həmin tarixdən günümüzədək bu təşkilata 147 dövlət üzv olaraq qəbul edilmişdir. Qeyd etmək zəruridir ki, ölkəmiz də 2009-cu ildən etibarən bu təşkilata üzv dövlət olaraq qəbul edilib. Ölkə başçısının 01 fevral 2013-cü il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi yaradılmışdır (<http://www.area.gov.az/page/3>)

Azərbaycan Respublikası nə qədər neft və qaz kimi təbii sərvətlərlə zəngin ölkə olsa da bərpa oluna bilən enerji mənbələri də hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Bərpa olunmayan enerji mənbələri arasında Azərbaycanda tətbiqinə və istifadəsinə görə birinci yeri hidroenerji resursları, yəni su elektrik stansiyaları tutur. Hazırda respublika ərazisində 17 su elektrik stansiyası fəaliyyət göstərir ki, bunlardan 5-i Naxçıvan Muxtar respublikasının ərazisindədir. Bu stansiyalardan ən böyüyü Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasıdır ki, bu stansiya 1946-cı ildə tikilmişdir. Tikildiyi və istifadəyə verildiyi zaman onun gücü yalnızca 284 MVt-a bərabər idi. Lakin bu stansiyada 2018-ci ildə aparılan yenidənqurma işləri nəticəsində bu stansiyanın gücü artaraq 424 MVt-a bərabər olmuşdur (<http://www.azerenerji.gov.az/index/page/13#mingechevirses>). Azərbaycanda hazırda istismarda olan SES-lərin siyahısı aşağıdakı kimidir: Mingəçevir SES, Sərsəng SES, Şəmkir SES, Taxtakörpü SES, Araz SES, Yenikənd SES, Xudafərin SES, Arpaçay SES, Göyçay SES, Fizulu SES, İsmayılı-1 SES, Biləv SES.

Azərbaycanda istifadə potensialı geniş olan bərpa olunmayan enerji sahələri arasında külək enerjisi xüsusi yerə malikdir. Külək enerjisindən istifadə yeni texnologiya sayılsa da son 10 ildə bu sahədən əldə edilən enerji miqdarı ötən 10 illə müqayisədə 82 faiz artmışdır. Müqayisəli təhlil aparmaq üçün qeyd edə bilərik ki, 1990-cı illərdə bu göstərici 2200 MVt olmuşdursa, 2015-ci ildə inkişaf

surəti 15 faizi ötmüşdür. İnkişaf dinamikasını nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, bu göstərici hazırkı 2019-cu il üçün 55 faiz mislində artacaqdır:

Qrafik 4: İllər üzrə istehsal edilən enerji gücü

Mənbə: <http://www.azerenerji.gov.az/index/page/13#mingechevirses>

Bu enerji sahəsi ekoloji təmizliyinə, daha ucuz başa gəlməsinə və tükənməz olduğuna görə enerji növləri arasında ən sərfəlisidir. Yuxarıda qeyd edilən göstərici ölkəmizdə də kifayət qədər ciddi rəqəmlərlə izlənilməkdədir. Belə ki, bir neçə il öncə ümumi ölkə ərazisində aparılan ölçmələr nəticəsində respublika ərazisində ümumi külək enerji potensialı 4500 MVt/s həddində müəyyən edilmişdir. İl ərzində 1.5-1.7 faiz artımla bu göstərici keçdiyimiz 2014-cü ildə 24.800 mlrd kVt/s enerji istehsal edilərək əhalinin istifadəsinə verilmişdir. Ümumilikdə, respublika ərazisində külək enerjisi istehsal etmək məqsədilə külək elektrik stansiyaları tikiləcək potensial ərazilər daha çox Abşeron yarımadası, Pirallahı adası, Sumqayıt, Binə, Neft daşları, Qobustan, Xızı və s. ərazilərdir. Bu göstərici Naxçıvan MR-da da yüksəkdir. Naxçıvan və digər bölgələrimiz də daxil olmaqlar Azərbaycan respublikası ərazisində külək elektrik stansiyaları quraşdırılmasına 2004-2005-ci illərdə start verilmişdir. 2015-ci illər ərzində Azərbaycanda alternativ enerji mənbələrindən istifadəyə ayrılan vəsaitin 60%-ə yaxın hissəsi ölkə ərazisində külək elektrik stansiyalarının qurulmasına və külək enerjisi istehsalına yönəldirmişdir.

Bunlarla yanaşı Azərbaycan bütün sahələrdə olduğu kimi enerji sahəsində də yerli istehsala xüsusi diqqət yetirir, istehlakda idxalı deyil, ixracı üstün tutmağa

çalışır. Bu problemin əsas özəyini isə Azərbaycan respublikasının enerji təhlükəsizliyi siyasəti özündə cəmləşdirir. Enerji təhlükəsizliyi beynəlxalq səviyyədə hər bir ölkənin özünün enerji təminatını qarantiyaya alması və mövcud əlaqələrin kəsilməsi halında özünü enerji ilə tam təmin edə bilməsi qaydasıdır. Müxtəlif ölkələrdə neft və qaz yataqlarının tapılması, onların istismarına başlanılması və geosiyasi və iqtisadi tarazlıqların tarix boyu tez-tez dəyişməsi nəticəsində dünyada neft-qaz və enerji sektoru bazarında da tez-tez struktur dəyişiklikləri baş vermişdir. Bu həm ixrac, həm də idxal rəqəmlərində ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

Azərbaycanda da enerji təhlükəsizliyi hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, bibiheybətdə yerləşən neft quyusundan ilk dəfə olaraq neftin çıxarılması, dünyada ilk dəfə olaraq sənaye üsulu ilə neftin çıxarılması, dəniz yataqlarında ilk dəfə neftin hasil edilməsi buna misaldır. Uzun illər ərzində Azərbaycan öz torpağında yerləşən təbii sərvətlərə, neft və qaz ehtiyatlarına sahib ola bilməmişdi. Buna səbəb müstəqilliyimizin sual altında olması və ona olan təhdidlər idi. Lakin müstəqilliyimizə qovuşduqdan sonrakı illərdə bu sahədə ciddi islahatlar aparılmış və enerji siyasəti və enerji iqtisadiyyatı ölkəmizdə ayrı mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu sahədə atılan ilk və tutarlı addımlardan biri də Heydər Əliyevin təşkilatçılığı və dünyanın 8 ölkəsinin iştirakı ilə ölkəmizdə bağlanan “Əsrin Müqaviləsi” olmuşdur. Bundan əlavə olaraq ölkəmizdə “Şahdəniz” neft və qaz yatağının işlənilməsi, “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” dəniz yataqlarından neftin ixrac edilməsi enerji sahəsində olan inkişafa sübutdur.

Həmin illərdən bəri həyata keçirilən Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də Azərbaycanın neft və qaz məhsullarının dünya bazarına çıxarılmasından ibarət idi. Bu məqsədlə birsıra satihələr və projelər həyata keçirilməyə başlanmışdı. Həyata keçirilən layihələrdən ən böyüyü “Cənub Qaz Dəhlizi” idi. Aşağıda qeyd etdiyimiz 4 layihə birlikdə Cənub Qaz Dəhlizi kimi tanınır:

1. Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin Genişləndirilməsi
2. Şahdəniz -2 layihəsi

3. Trans Anadolu Boru Kəməri (TANAP) Şahdəniz qazını Türkiyə ərazisi boyunca nəql edəcək.

4. Trans Adriatik Boru Kəməri (TAP) qazı Yunanıstan və Albaniya ərazisindən keçməklə İtaliyaya nəql edəcək.

Belə ki, bu layihələrin həyata keçirilməsinə başlandığı dövrdə 3 dövlətin razılığı və iştirakı ilə 2003-cü ildə uzunluğu 1768 km olan “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” neft boru kəmərinin tikintisinə başlandı və 2006-cı ildə tikintisi başa çataraq istismara verildi.

Bu layihələr Azərbaycanın tarixində böyük hesab edilən bir hadisə idi. Çünki bu neft boru kəmərinin çəkilişindən sonra bu istiqamətdə həyata yetirilən layihələrin sayı artmışdır və bu gün də davam etməkdədir. Bu layihələrdən biri də 2012-ci ildə layihəsi imzalanmış “TANAP” layihəsidir. Bu boru kəməri türkiyə və Gürcüstan sərhəddində “Cənub Qaz Dəhlizi” ilə, Türkiyə-Yunanıstan sərhəddində isə “TAP” boru kəməri ilə birləşir. Bu layihə vasitə çəkilən boru kəməri Azərbaycan ərazisində yerləşən “Cənub Qafaz Boru Kəməri” Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrin ərazisindən keçən bir neçə boru kəməri birləşdirəcək. Bu layihə vasitəsilə Azərbaycan qazının 15 mlrd. kub metrədən çox hissəsinin Avropaya və Türkiyəyə daşınaraq satılması nəzərdə tutulur. Aşağıdakı şəkildə “TANAP” layihəsinin partnyorları və onların pay bölgüsü öz əksini tapmışdır:

1. Cənub Qaz Dəhlizi – 58 %
2. BOTAS – 30 %
3. BP – 12%

İkinci həyata keçirilməsi planlaşdırılan layihənin sənədləri 2013-cü ildə imzalanaraq və ratifikasiya edilərək təstiqlənmiş və beləliklə “TAP” layihəsinin təməlqoyma mərasimi həyata keçirildi. Bu layihə ilə Azərbaycan qazı ilk dəfə olaraq bir başa Avropa bazarına çıxış əldə etdi. Bu layihə çərçivəsində nəzərdə tutulan daşınmaların həcmi 2020-ci ildə 16 mlrd., 2023-cü ildə 23 mlrd., 2026-cı ildə isə 31 mlrd. kub metr olaraq nəzərə alınmışdır. Layihəyə yatırım edən şirkətlərin pay bölgüsü də fərqlidir. Belə ki, “TANAP” layihəsində Azərbaycana

məxsus “Socar” şirkətinin investisiyası 80%-ə bərabərdir. Bu göstərici “TAP”-da isə cəmi 20% həcmindədir. Ümumilikdə, bu layihəyə investisiya yatan şirkətlər və onların pay bölgüsü aşağıdakı kimidir:

1. BP – 20%
2. Cənub Qaz Dəhlizi (SGC) – 20 %
3. SNAM – 20%
4. FLUYXS – 19%
5. ENAGAS – 16%
6. AXPO – 5%

Müstəqillik əldə etdiyimiz dövrdən etibarən respublikamızda istər enerji resurslarından istifadə, istərsə də ixracı barəsində çoxlu sayda qanunlar, qərarlar və fərmanlar qəbul edilmişdir. Bu qanunlar, qərarlar və fərmanlar ölkə sərhədləri daxilində yerləşən bütün təbii ehtiyatlar, həmçinin enerji daşıyıcıları barəsində hasilat, istifadə və satış qərarlarını özündə əks etdirməklə dövlətin bu sahədə iqtisadi siyasətini müəyyən edərək ölkə iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. Bu qanunlar aşağıdakılardır:

- Enerji resurslarından istifadə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
- Elektroenergetika haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
- Energetika haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
- Elektrik və İstilik stansiyaları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
- Beynəlxalq Bərpaolunan Enerji Agentliyinin Nizamnaməsinin təstiqlənməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu

Qəbul edilən bir sıra qərarlar, qanunlar və fərmanlar ölkədə enerji təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, enerji iqtisadiyyatının inkişafına da öz töhfələrini vermiş, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasında, qeyri-neft sektoru və sənayesinin inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır. Bu illər ərzində ölkəmizdə enerji sənayesi inkişaf etmiş və xarici bazara çıxarıla biləcək rəqabət qabiliyyətli hala gəlmişdir. Bu səbəbdən hazırkı dövrdə Azərbaycanın qarşısında duran əsas məsələlərə xüsusi diqqət ayrılması vacibdir ki, bu məsələlər aşağıdakılardır:

1. Hazırda neft və digər sahələr üzrə əldə olunan səviyyə və iqtisadi inkişafın sabit saxlanması, habelə daha da inkişaf etdirilərək dünya ölkələri ilə rəqabət qabiliyyətli hala gətirilməsi
2. Ölkənin qlobal enerji təhlükəsizliyi sistemində inteqrasiya edilməsi prosesinin sürətləndirilməsi;
3. Yalnızca neft sektorunda deyil, bütün sahələrdə müasir texnologiya və avadanlıqlarla işlənilməsi;
4. Müxtəlif sahələr üzrə işçilərin peşə və ixtisas biliyinin artırılması;
5. Ölkənin neft sektorunun yeganə idarəedici müəssisəsi olan Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin idarə və maliyyə strukturunun gücləndirilməsi və dünyanın böyük şirkətləri ilə müqayisə edilə biləcək səviyyəyə gətirilməsi;
6. Yalnızca ölkə sərhədləri daxilində deyil, həm də digər ölkələrdə əlverişli investisiya mühitinin axtarılaraq tapılması, investisiyalar edilməsi, əlavə olaraq respublika ərazisini xarici investisiyalar üçün cəlbedici məkana çevirmək;
7. Enerji sektorunda sağlam iqtisadi rəqabət mühitinin yaradılması və onun mövcud səviyyəsinin qorunub saxlanması və s.

2.3 Tədiyyə balansının və xarici ticarətin inkişaf vəziyyəti

Xarici ticarət əlaqələri dedikdə istehsal edilən hər hansı məhsulun və ya xidmətin ölkə sərhədlərini aşaraq başqa ölkələrə öz dəyərində satılması və yaxud alınması başa düşülür. Hər bir uğurlu iqtisadiyyata sahib ölkə özünün digər dövlətlərlə olan xarici münasibətlərinə və xarici ticarət əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Çünki statistik rəqəmlər göstərir ki, dünya üzrə götürülən ümumi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin 82%-dən böyük hissəsi dövlətlərin xarici ticarət qaydalarına əsaslanır.

Hər bir ölkə iqtisadiyyatı üçün onun xarici ticarəti mühüm və həlledici rol oynayır. Heç bir iqtisadiyyat xarici əlaqələr və ticarət əlaqələri olmadan özünü təcrid edərək ciddi irəliləyiş əldə edə bilməz. Tarixən kiçik formada əmək

bölgüsünün olması və əmək məhsuldarlığının fərqli olması günümüzdə də ölkələr üzrə özünü bariz nümayiş etdirməkdədir.

Azərbaycan son illərdən etibarın dünya bazarına keyfiyyətli məhsullar ixrac etməyə başlamışdır. 2017-ci illə müqayisədə qeyd edə bilərik ki, 2018-ci ilin ixrac həcmi 10% artmışdır. Azərbaycan uzun illər ərzində Sovet İmperiyasının sərhədləri daxilində olduğu müddətdə öz məhsulunu kifayət qədər istehsal edə və dünya bazarına çıxara bilmirdi. Bu məsələ öz həllini 1992-ci ildən etibarən kiçik addımlarla da olsa tapmağa başladı. O zamandan ölkəmizdə zəif də olsa strukturu artıq formalaşmış olan sahələrdən biri neft sektoru idi. Bu səbəblə də bir neçə il ərzində Azərbaycan dünya bazarına yalnızca xam neft, neft məhsulları və qaz ixracı ilə çıxıb bildi. Lakin vaxt keçdikcə qeyri-neft sektorunu da ən azı neft sektoru qədər diqqət ayrılması zərurəti yarandı və tədbirlər, layihələr, qanun və qərarlarla bu diqqət dəstəkləndi. Ölkəmizdə xarici ticarət strukturunun, effektiv mühitin və bazar infrastrukturunun formalaşması xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsində mühüm rol oynadı. Müstəqillik əldə etdikdən xarici ticarətin inkişafı ilə bağlı qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün bir neçə məsələnin həlli zəruri hal almışdı. Bunlardan biri də gömrük və vergi sisteminin daha modernizə edilməsi və təkmilləşdirilməsi, rahat gömrük və vergi sisteminin qurulması və siyasətinin həyata keçirilməsi və mövcud olan korrupsiya və rüşfətxorluq məsələlərinin aradan qaldırılmasından ibarət idi. Bu məqsədlə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən qısa müddət sonra Ümumdünya Gömrük Komitəsinin üzvləri siyahısına qəbul edilmiş, onun bəyənnaməsi ilə yaxından tanış olaraq ölkənin gömrük siyasətinə və strukturuna yenilənmələr gətirilmişdir. Vahid gömrük rüsumlarının tətbiqi, mövcud gömrük rüsumlarının sadələşdirilməsi və sayının azaldılması, gömrükdən keçən əksər malların qiymətləndirilməsi və s. hallar buna misaldır.

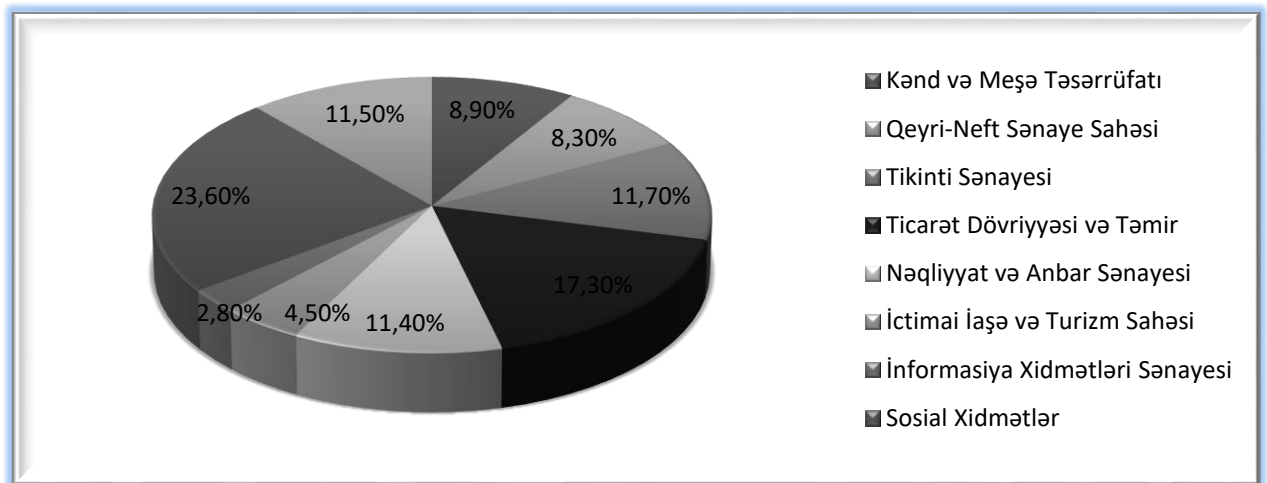
Hər kəsə məlumdur ki, Azərbaycanın ixracında əsas yeri neft və neft məhsulları tutur. Hasil edilən neft yalnızca quru və yaxud da dəniz yolu ilə deyil, həmçinin boru kəmərləri vasitəsilə avropaya və dünya bazarına çıxış əldə edir. Dövlət büdcəsinə birbaşa daxil olmaların əksəriyyəti də neft satışından əldə

etdiyimiz gəlirlər əsasında formalaşdığı üçün neft bazarı qiymətlərində baş verən bütün dəyişikliklər ölkəmizə dərinlən təsir göstərir. Dünya neft hasilatının 50%-dən daha çoxuna sahib olan OPEK isə bu qiymət dəyişikliyinə təsir göstərən ən əsas qurumlardan biri hesab olunur.

Azərbaycanda illər keçdikdə əldə edilən inkişafdan digər sahələr qədər qeyri-neft sektoru da öz payını götürmüşdür. 2010-2018-ci illər ərzində ölkənin qeyri-neft sektoru üzrə qeydə alınan inkişaf ümumi olaraq 2.2%-dən yüksək həddə olmuşdur. Bazar iqtisadiyyatına yenidən keçmiş və keçid iqtisadiyyatı yaşayan hər bir ölkə kimi Azərbaycan da güclü iqtisadiyyata sahib olmaq üçün ilkin olaraq təbii resurslarından maksimal dərəcədə faydalanmağa çalışıb. Bu səbəblə neft sektorundan ölkəmizə uzun illər ərzində xarici valyuta ilə ödənişlər daxil olmuş və bu məbləğlər düzgün qurulmuş siyasət ilə ölkənin neftdən asılı olmayan digər sahələrinin də inkişafına yönəldilmişdir. Belə ki ötən illə müqayisədə 2018-ci ildə bu sektor üzrə əldə edilmiş əlavə dəyər 2% həcmində artım göstərərək ÜDM üzrə 56%-lik nəticəyə bərabər olmuşdur. Belə ki bu sahə üzrə ən böyük inkişaf payı 24%-lə sosial xidmətlərə məxsusdur. Qeyri-neft sektoru daxilində inkişafı ilə ən çox fərqlənən sahələr sosial xidmətlər, nəqliyyat infrastrukturunu və tikinti sahələri olmuşdur. Qeyri-neft sektoru üzrə 2018-ci il ərzində əldə edilmiş əlavə dəyərin sahələr üzrə bölgüsü aşağıdakı sxemdə ətraflı şəkildə göstərilmişdir:

Qrafik 5: Qeyri-neft sektoru üzrə mövcud əlavə dəyərin sahələr üzrə bölgüsü

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2018

Ümumi olaraq qeyd edə bilərik ki, 2018-ci ildə əldə edilən göstəricilər əvvəlki ilin statistiki göstəriciləri ilə müqayisədə 0.5-8% arası artım göstərmişdir. Bu artım ümumi olaraq əvvəlki illə müqayisədə tam olaraq 12%-ə yaxındır.

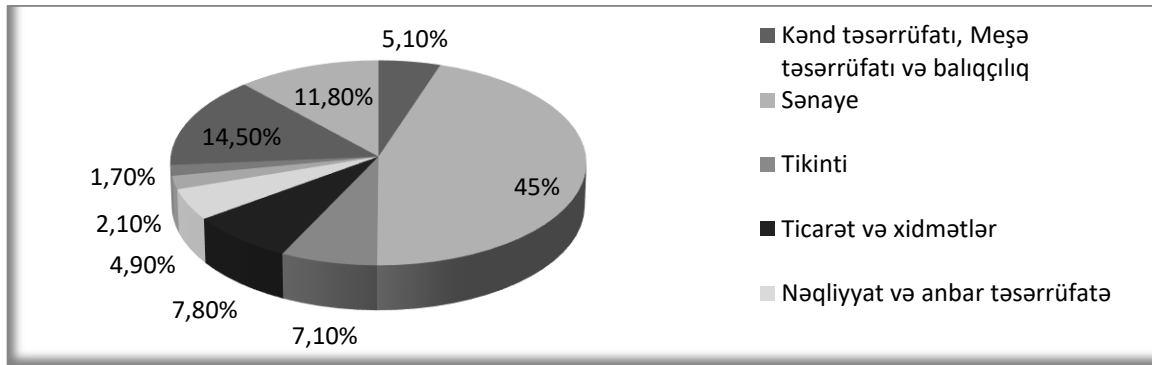
Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafında ən əsas prioritet hesab edilən sahələr kənd təsərrüfatı başda olmaqla texnoloji inkişaf, maşınqayırma, emal və istehsal sənayesi sahələri hesab edilir. Nəzərə alsaq ki, ölkəmizdə yaşayan əhalinin 45%-ə yaxın hissəsi Azərbaycanın regionlarında yaşayır və kənd təsərrüfatı sahələri ilə məşğul olur, bu məsələ dövlətin bu sahəyə xüsusi diqqət ayırması və inkişafı ilə nəticələnir. Bu inkişaf səbəbindəndir ki, 2003-2013-cü illər ərzindəki 10 illikdə kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə istehsal edilən məhsul həcmində 35%-ə yaxın artım qeydə alınmışdır. Son 5 ildə isə bu artım tempi 3%-ə yaxın həddlərdədir. İqtisadiyyatın bütün sahələrinin neft sektoru qədər inkişaf etdirilməsi qarşıya məqsəd qoyulduğundan hər il bu məqsədin reallaşdırılması üçün müxtəlif tədirlər görülür, qanunlar qəbul edilir və sərəncamlar imzalanır. Bunlara əyani misal olaraq “Azərbaycan Respublikası iqtisadi rayonlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” və digər bu kimi proqramları göstərə bilərik.

Geridə qoyduğumuz illər ərzində neft-sektorundan əldə edilən gəlirin böyük hissəsinin qeyri-neft sektoruna və sənaye istehsalına yatırılması səbəbiylə bu sahə illər üzrə artaraq inkişaf etmiş və böyümüşdür. Statistik məlumatlara əsasən qeyd edə bilərik ki, neft gəlirlərinin böyük hissəsinin büdcəyə deyil, yenidən qeyri-neft sənayesinin inkişafına yönəldilməsi öz effektini qısa müddətdə vermişdir və verməkdədir. Əldə edilən statistik məlumatlar bunu deməyə imkan verir ki, artıq qısa müddət ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatı neftdən asılılığını minimuma tam endirəcək və ölkə iqtisadiyyatında digər sahələr də ən az neft sektoru qədər inkişaf edəcəkdir.

Hər bir il üzrə əldə olnan nəticələr öncəki illərlə və baza ili ilə müqayisə edilir və nəticələr əldə olunur. Bu nəticələrə əsasən təhlil aparılır və həmin təhlil vasitəsilə sözü gedən ildə həmin sahələr üzrə nəticələrə əsasən qərarlar qəbul edilir.

Əgər biz həmin əldə edilən nəticəni 2013-cü illə müqayisə edəsi olsaq aşağıdakı nəticələri əldə edə bilərik:

Qrafik 6: Qeyri-neft sektoru üzrə mövcud əlavə dəyərin sahələr üzrə bölgüsü

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2013

Bu məqsədlə həyata keçirilən tədbirlər, qəbul edilən qanunlar və qərarların nəticəsidir ki, 2012-ci ildə beynəlxalq reyting agentliyi hesab edilən “Moody`s” tərəfindən Azərbaycanın müstəqil istehsal və iqtisadiyyat üzrə reytingi “Baa3” həddində qiymətləndirilib. Əlavə olaraq 2011-ci ilin sonlarında reyting agentliyi “Standart & Poor`s” Azərbaycanın uzunmüddətli kredit reytingini “BBB-” səviyyəsində, qısa müddətli kredit reytingini isə “A-3” səviyyəsində təyin edib. Agentliklərin təyin etdiyi səviyyədən və əvvəldə də qeyd edilən statistikadan belə aydındır ki, Azərbaycanın öz iqtisadiyyatının və bütün sahələrin inkişafında özünün neft və neft sənayesindən uğurla istifadə etməkdədir. Bu isə öz növbəsində bütün sahələrin inkişafına gətirib çıxarır.

Azərbaycandakı biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi və ölkə iqtisadiyyatının yeni mərhələyə keçirilməsi məqsədilə Azərbaycana yatırım edən və layihələr həyata keçirən bir sıra şirkətlər təşkilatlar olmuşdur. Bunlar arasında Asiya İnkişaf Bankı və Dünya Bankı kimi iri maliyyə təşkilatlarını misal göstərə bilərik. Dünya Bankı ilə Azərbaycanın rəsmi səviyyədə əməkdaşlığı Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən qısa müddət sonra başlamışdır. Lakin bu əlaqələrin

genişlənməyə başlaması 1994-cü ildən Azərbaycan keçid iqtisadiyyatına qədərm qoyduğu dövrdən başlamışdır. Həmin dövrdə Dünya Bankının əsaslı məqsədi keçid iqtisadiyyatına yeni qədəm qoyan Azərbaycanda sosial iqtisadi inkişafı dəstəkləmək və bu inkişafın düzgün şəkildə koordinasiya edilməsi üçün tövsiyyələr verməkdən ibarət idi. Xüsusilə də həmin dövrdə ölkəyə daxil olan neft gəlirlərinin günü-gündən artmaqda olması və bu valyutanın düzgün idarə edilməsi tələbi Dünya Bankının bu köməyinə ehtiyac yaradırdı. Bu məqsədlə Dünya Bankı iki dəfə 1997 və 2002 tarixlərində olmaqla Struktur Krediti təyin etmiş və 7 və 60 milyon dollar həcmində vəsait ayırmışdır. Bu vəsait həmin dövrlərdə dövlətin maliyyə strukturunu yaxşılaşdırmaq, iqtisadiyyatı daha rəqabətli hala gətirmək və onun sürətinin tezləşdirilməsi, yoxsulluğunun qarşısının alınması, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və s. bu kimi məqsədləri özündə cəmləşdirirdi. İlk ayılan 2 investisiya əsasən Bakı şəhəri və ona yaxın ərazilərdə içməli su keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və su ilə təminatı, kənd təsərrüfatı sahələrində bu dəyişimin hiss edilməsi, kəndlərdə irriqasiya-suvarma və drenaj sistemlərinin yenidən qurularaq müasirləşməsinə ayrılmışdır.

Dünya Bankının da daxil olduğu Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası hər il elan etdiyi hesabatlarda ölkələr üzrə müxtəlif nəticələri ictimaiyyətə elan edir. 2009-cu ildə keçirilmiş “Business – 2009” hesabatında isə Dünya Bankının vəsaiti hesabına maliyyələşmiş layihələrin ən effektiv və səmərəli şəkildə keçirilməsi üzrə statistikada 180-ə yaxın ölkə arasında Azərbaycan 96-cı yere sahib olmuşdur.

Azərbaycan iqtisadiyyatına və onun inkişafına investisiya yatıran digər beynəlxalq qurumlardan biri də Asiya İnkişaf Bankı (AİB) olmuşdur. Həmin təşkilatla Azərbaycanın əməkdaşlığı 1999-cu ildən etibarən başlamışdır. Həmin ildən bu günə kimi AİB ölkəmizə ümumi olaraq dəyəri 5 milyard dollara yaxın investisiya, kredit, qrant və maliyyə yardımını ayırmışdır.

Hazırda Azərbaycanda bu layihələrin icra edilməsi və onlara nəzarət üzrə səlahiyyətli qurum Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyidir.

Müqayisə üçün deyə bilərik ki, Azərbaycanın təkcə 2017ci ildədi statistik məlumatlarına əsasən həmin ildəki qeyri-neft sektoru üzrə ixrac miqdarı 1 milyard 540 milyon dolları aşmışdır ki, bu da ondan əvvəlki illə müqayisədə tam 25%-lik artım deməkdir. Dövlət Gömrük Komitəsinin açıqlamasına əsasən ixrac edilən məhsulların böyük əksəriyyəti Rusiya və Türkiyəyə edilmişdir. Rəqəmlərə nəzər salsaq bu həcmi Rusiyaya 550 milyon, Türkiyəyə isə 290 milyon dollardan çox olduğunu görürük. Həmin il ərzində ixracda ilk yeri tutan məhsulsa pomidor və qızıl olmuşdur. Deyə bilərik ki, o il ərzində 505 milyon dollarlıq meyvə-tərəvəz, 120 milyon dollarlıq alüminium, 100 milyon dollar həcmində plastmas, 52 milyon dollarlıq pambıq, 40 milyon dollar həcmində şəkər, 10 milyon dollar həcmində isə çay ixrac edilmişdir (<http://iqtisadiislahat.org>). 2017-ci il ərzində qeyri-neft sektoru üzrə ixracda əsas 5 ölkə üstünlük təşkil etmişdir. Bu ölkələr və onlara edilən ixrac dövriyyəsi aşağıdakı kimidir:

1. Rusiya – 535 milyon dollar
2. Türkiyə - 292 milyon dollar
3. İsveçrə - 143 milyon dollar
4. Gürcüstan - 138 milyon dollar
5. İtaliya - 56 milyon dollar

Həmin il ərzində respublikamızda pambıq ixracı 2.1 dəfə, elektrik enerjisi 80%, tütün isə 72%-ə qədər artmışdır. Bu rəqəm çay ixracında 66%, kimya sənayesi məhsulları üzrə 42%, meyvə tərəvəz üzrə 35%, alüminium və məmulatları üzrə 20%, ümumi içkilər üzrə 17%, plastmas məhsulları üzrə isə 2%-ə bərabərdir.

Cədvəl 5: Azərbaycanda ixracın strukturu; illər üzrə

Məhsulun adı/İllər	1994	2007	2017
Xam neft, min ton	-	6313.7	27227.9
Təbii qaz, mlyn. Kub metr	-	151.2	7543.5
Elektrik enerjisi, mlyn. kVt.s	280	443.3	1160.2
Pambıq lifi, ton	74870.8	34006.3	22024.9
Tütün, ton	12917.7	3891.6	4586.3

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Əsas Malların İxracı

Az öncə də qeyd etdiyimiz kimi həmin il ərzində Azərbaycanın ixracında əsas yeri pomidor və qızıl tutmuşdur ki, bunun statistik göstəriciləri pomidorda 151 milyon, qızılda isə 125 milyon dollara bərabərdir. Üçüncü yeri isə 114 milyon dollar ixracla fındıq ləpəsi tutur. Elektrik enerjisi ixracımız isə 51 milyon dollara bərabər olmuşdur.

İxracda əsas pay sahibi olan şirkətlərdən birincisi Azerbaijan International Mining Company (83.4 milyon dollar) olmuşdur. Sırada növbəti yerləri isə Baku Steel Company (60 milyon dollar), Azərbaycan Şəkər İstehsalat Birliyi (40.3 milyon dollar), Sun Food MMC (28.5 milyon dollar) və digər şirkətlər tutmaqdadır. Bununla yanaşı dünyanın 20-dən ölkəsinə peyk xidmətlərinin satışını həyata keçirən “Azərkosmos ASC” həmin ildə 23 milyon dollar həcmində gəlir əldə etmişdir. Xidmətin istifadəçiləri isə Fransa, BƏƏ, Almanya, Çin, Rusiya və digər ölkələrdir.

Cədvəl 6: Azərbaycanda idxalın strukturu; illər üzrə

Məhsulun adı/illər	1994	2007	2017
Buğda unu, ton	280.4	1411.6	1274.4
Maye yanacaq, ton	139240.7	39879.7	208256.1
Elektrik enerjisi, mlyn. kVt.s	539.6	773.7	108.4
Qara metallurjiya fabrikatları, ton	1233.2	25759	4005.5
Tütün, ton	-	4160.1	2555.2

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Əsas Malların İxracı

Azərbaycanın ümumilikdə xarici ticarət əlaqələrini 2 hissəyə ayıra bilərik. Birinci hissəyə ölkəmizin müstəqillik əldə etdiyi dövrə qədər olan və bilavasitə SSRİ-rəhbərliyinin öncəliyi ilə təşkil edilən ticarət əlaqələri, ikinci hissəyə isə 1992-ci ildən günümüzədək müstəqil Azərbaycan respublikasının öz sərvətlərinə, istehsalına və iqtisadiyyatına sahib çıxaraq apardığı siyasət nəticəsində formalaşan ticarət əlaqələri daxildir. Birinci dövrdə Azərbaycanın ticarət əlaqələri çox məhdud xarakter daşıyır və yalnızda SSRİ-yə daxil olan respublikalar arasında mövcud idi. Məhsullar xam vəziyyətində Azərbaycandan xarici bazara çıxarılır, məhsul hazırlanır, növbəti mərhələdə isə elə Azərbaycanın

özündə baha qiymətə satılırdı. SSRİ rəhbərliyinin diqqəti və nəzarəti olmadan heç bir alqı-satqı prosesi həyata keçirmək və ticarət əlaqələri qurmaq mümkün deyildi. Lakin 1992-ci ildən etibarən ticarət əlaqələrimiz yenidən qurulmuş, yalnızca ittifaqdaxili deyil, dünyanın bir çox ölkəsi ilə xarici və ticarət əlaqələri qurulmuşdur. Müstəqil olduqdan sonra xalq öz sərvətinə özü sahib çıxmağın iqtidarını yaşamış və müstəqil xarici əlaqələr qurmağa başlamışdır. Sözsüz ki, həmin dövrdə iqtisadiyyatımız hələ çox gənc olduğundan və SSRİ-nin tərkibindən tam systemsiz və struktursuz vəziyyətdə çıxmağımızdan asılı olaraq iqtisadiyyatın indiki inkişaf səviyyəsi ilə həmin illərdə əldə edilən səviyyə və forma eyni deyildi. Bu günkü gündə Azərbaycan demək olar ki, dünyanın bütün ölkələri ilə xarici və ticarət əlaqələri yaratmışdır, öz malını müxtəlif ölkələrə ixrac edir və gərəkli digər malları idxal etməkdədir. Bu illər arasında olan fərqi daha dəqiq anlamaqdan ötürü biz Azərbaycanın tədiyə balansına nəzər sala bilərik:

Cədvəl 7: Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansı, illər üzrə

	2001		2013		2018	
	idxal	ixrac	idxal	ixrac	idxal	ixrac
Ümumi idxal və ixrac əməliyyatları	2586728	2638483	38584308	26266472	22238523	20553964

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Bəs tədiyə balansı nədir və tədiyə balansı dedikdə nə nəzərdə tutulur? Tədiyə balansı bir dövlətin digər bütün xarici dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqələrini özündə ehtiva edən bir sistemdir. Tədiyə balansı dedikdə ölkələrin bir-birilə qarşılıqlı ticarət əlaqələrini xarakterizə edən göstəricilər nəzərdə tutulur. Tədiyə balansı həm də bir ölkənin digərləri qarşısında əldə etmiş olduğu iqtisadi gücün və nüfuzun bir parçasını özündə əks etdirir. Azərbaycanda da bu günkü gündə bu sahədə fəal iqtisadi siyasət yeridir. Lakin hələ də bu sahədə mövcud olan problemlər tam şəkildə aradan qalxmamışdır. Buna səbəbsə dünya təsərrüfat əlaqələrinin hələ tam lazımı səviyyədə qurulmaması, idxalın ixracı üstələməsi,

ixracınsa böyük əksəriyyətinin yalnız bir məhsuldan asılı olması və həmin məhsulun da xammal şəklində ixrac edilməsi, ixrac edilən qeyri-neft məhsullarının keyfiyyətinin kifayət qədər yüksək və rəqabətqabiliyyətli olmaması, analoji rəqiblərin qiymət və keyfiyyət strategiyaları ilə uzlaşa bilməmələri və s.dir.

Biz əminliklə qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan hazırda dünyanın demək olar ki, bütün ölkələri ilə iqtisadi əlaqələr və xarici ticarət əlaqələri qurmuşdur. Sadəcə yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi istehsal edilərək dünya bazarına ixrac etdiyimiz məhsulların bir qismi hələ ki öz rəqibləri və analoji məhsulların keyfiyyəti ilə uzlaşmamaqdadır. Bu səbəbdən də ölkəmiz müvəqqəti olaraq hazır məhsul deyil də, yarımfabrikant, əsasən də xammal ixrac edir. Lakin bu vəziyyətin düzəldilərək aradan qaldırılması üçün tədbirlər planı hazırlanır və hər il ölkə iqtisadiyyatına tətbiq edilir. Hazırda bizə qonşu olan və olmayan bir sıra ölkələrdən ölkəmizə xırdasından tutmuş irisinə qədər bir çox sənaye, kənd təsərrüfatı, qidalar, yeyinti və içki məhsulları tədarük olunaraq idxal edilir. Amma iqtisadiyyatımızın təhlil səviyyəsi göstərir ki, idxal edilən bu məhsulların ölkə sərhədləri daxilində istehsalı bütün iqtisadi şərtlər və şərait Azərbaycanda mövcuddur. Əgər bu məhsulların hər biri ölkəmizdə istehsal edilərək əhalinin istehlakına təqdim edilərsə o zaman həm mənfəət baxımından gəlir ölkə daxilində qalar, həm də istehlak yerli istehsal hesabına ödənilirdiyi üçün iqtisadiyyatın inkişafı da artar.

Azərbaycan həm də azad bazar iqtisadiyyatı ilə fəaliyyət göstərən kapitalist ölkəsidir. Bu da ölkəmizin xarici ticarət təşkilatlarına üzv olmasına, vergi və gömrük sisteminin yeni və təkmil vəziyyətə gətirilməsinə gətirib çıxarır. Bu isə öz növbəsində hər gün daha da dərinləşən beynəlxalq əmək bölgüsünün Azərbaycanın öz yerini tutması cəhdlərinin nəticəsidir. Bu səbəblə digər ölkələr kimi Azərbaycan da bir sıra xarici ticarət təşkilatlarına üzvdür və yaxud da üzvlüyə namizəddir. Bunlardan biri də Ümumdünya Ticarət Təşkilatıdır. Dünya üzrə bütün növ əmtəə və xidmətlətin alınıb satılmasında ÜTT aparıcı rola malikdir. Qeyd etmək zəruridir ki, hazırda dünya üzrə aparılan ticarət

əməliyyatlarının 98%-ə yaxın nisbəti ÜTT-nin nəzarəti ilə ona üzv olan 163-dən çox dövlətin arasında həyata keçirilir. ÜTT-nin bazis məqsədi dünya üzrə əmtəə və xidmətlər ticarətinin sərhədlərini genişləndirərək bütün ölkələr arasında olan məhsul mübadiləsini və ticarətini inkişaf etdirməklə bütün ölkələrin və insanların yaşayış səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir. ÜTT-nin həyata keçirdiyi məqsədlər və təşkilatın yaranma prinsiplərini aşağıdakı formada sadalaya bilərik:

- Ona üzv olan bütün ölkələr üçün bərabət iqtisadi şəraitin və ticarət şərtlərinin yaradılması və bu şəraitin qorunub saxlanması;
- Bir ölkə sərhədləri daxilində onun öz yerli istehsal etdiyi məhsulla onun digər ölkələrdən idxal etdiyi məhsul arasında fərqlərin yüksək olmaması, azad bazar iqtisadiyyatı və alıcının istədiyi məhsulu seçməkdə sərbəstliyi;
- Ticarət qaydalarının tənzimlənməsi sahəsində üstünlüyü tariflərlə bağlı metodlara vermək;
- Hər hansı məhsul növü üzrə öncədən müəyyən edilmiş say məhdudiyyətinin aradan qaldırılması;
- Aparılan iqtisadi və ticarət siyasətinin istər yerli sahibkarlar və istehlakçılar, istərsə də xarici bazar iştirakçıları üçün kifayət qədər başa düşülən, sadə, aydın və anlaşıqlı olması;
- Yerli qanunlara deyil, yalnız və yalnız ÜTT-nin təyin etdiyi qərarlara uyğun olaraq tənzimləmə işlərinin aparılması;
- İqtisadi və ticari siyasətin şərtlərindən kənara çıxmadan ölkədə azad bazar iqtisadiyyatı sisteminin qurulması və gələcəkdə yarana bilən bütün konfliktlərin bu siyasət vasitəsilə aradan qaldırılması.

Ölkəmiz 1998-ci ildən etibarən bu təşkilatda müşahidəçi statusunu sahiblənmişdir. Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması isə qarşıdakı illərdə gözlənilən prosesdir. Bu prosesin nəticəsi isə ölkə iqtisadiyyatına bir neçə yöndən yöndən öz müsbət təsirini göstərəcək:

- İlk olaraq ölkə daxilində sahibkarlıqla məşğul olan şəxslər öz istehsal etdikləri məhsulları rahat şəkildə və ərazi məhdudiyyəti olmadan dünya bazarına çıxara biləcəklər
- Xarici ticarət əlaqələri daha da inkişaf edəcək, ÜTT-yə daxil olan ölkələrin ərazilərində güzəştli gömrük və vergi xidmətlərindən yararlanacaqlar
- Özlərinin və ölkələrinin xarici və iqtisadi maraqlarından çıxış etmək hüququ əldə edəcəklər və s.

Bundan başqa Azərbaycan həm də Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına, Beynəlxalq Valyuta Fonduna, Asiya Yenidənqurma və İnkişaf Bankına da üzvlüyə namizəddir. Bu isə öz növbəsində iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə, sahibkarlıq üçün maneələrin aradan qaldırılmasına və xarici investorların ölkəyə cəlb edilməsinə zəmin yaradır. Xarici ticarət əlaqələrimiz inkişafında atılan mühüm addımlardan biri də qədim “İpək Yolunun” bərpa edilməsi olmuşdu. Bu yolun bərpası hazırda Azərbaycanın da qoşulmuş olduğu “Traseka” proqramı vasitəsilə həyata keçirilmişdi. Son 14 ildə ölkəyə yatırılan investisiyaların ümumi məbləğinin 40 milyard manatdan böyük hissəsi əvvəlcədən mövcud olan neft və qaz sahəsinin inkişafına yatırılmışdı. Qeyri-neft və maliyyə sektoru da diqqətdən kənar qalmamışdı. Belə ki, bu sahələrə yatırılan ümumi investisiya miqdarı 70 milyard manatı keçmişdir. Son 15 ildə aparılan təhlillərə əsaslanaraq belə qənaətə gələ bilərik ki, Azərbaycanda ixrac potensialı olan sahələr aşağıdakılardır:

- İlk olaraq cihazqayırma sənayesinin inkişafı üçün Azərbaycanda böyük imkanlar mövcuddur. Bura məişətdə işlədilən cihazlardan tutmuş böyük fabrik və zavodlarda istifadə edilən qurğular və avadanlıqların istehsalı da daxildir.
- İkinci olaraq, hal hazırda İrandan və qismən avropa ölkələrindən idxal edilən kimyevi tərkibli məhsullar, laklar, boyalar, yuyucu və təmizləyici vasitələrdir. Belə ki, istehsalı ucuz başa gələn bu cür məhsulları daxildə istehsal edərək həm də gərəksiz daşınma xərclərindən də qurtula bilərik.

- Üçüncüsü, hazırda ən çox Türkiyədən idxal etməkdə olduğumuz təmir və tikinti üçün materiallar istehsalıdır. Bu sahələrin də az xərc tələb etdiyinizi nəzərə alsaq ölkəmizdə bunların istehsalı üçün böyük imkanlar vardır.
- Dördüncü sıraya geyim və yüngül-yeyinti məhsullarını aid edə bilərik. Pambıqçılığın ölkəmizdə inkişaf etdiyini nəzərə alsaq pambığı digər ölkələrə xam məhsul kimi deyil hazır məhsul olaraq ixrac edə bilərik. Bu həm yerli istehsalı ödəyər, həm də xarici ticarətdə geyim brendi olaraq brendləşməmizə səbəb ola bilər.

Əgər biz Azərbaycanın ixrac potensialına, həmçinin hazırkı ixrac etmə qabiliyyətinə rəqəmlərlə nəzər salsaq görərik ki, hazırkı ticarət dövriyyəsində Avropa ilə ticarət lider həddədir. Belə ki, Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə ticarət dövrüyəsi 53%-dən yuxarıdır. Bu göstərici Asiya ölkələri ilə 40%, Afrika ilə 2%, Amerika ilə isə 4% həddindədir. Ən az ticarət dövriyyəsinə malik olduğumuz qisim isə okeaniyadır, bu göstərici 1%-dən daha aşağıdır. İdxal rəqəmləri də ixrac statistikasından elə ciddi fərqlənmir. Avropa 51%, Asiya 39%, Afrika 0.6%, Amerika 11%, Okeaniya isə 0.5%-dən daha aşağıdır.

Azərbaycanın müstəqillik əldə etdikdən sonra öz qərarlarını özünün müstəqil verməsi, bazar iqtisadiyyatlı qarışıq sistemə keçid, dünya ölkələri ilə qurulan sıx iqtisadi və siyasi əlaqələr özünü iqtisadiyyatın inkişafında və xaricdən maliyyə axınında göstərdi. Belə ki, beynəlxalq valyuta ilə ifadə edəsi olsaq Azərbaycan iqtisadiyyatında müstəqillik əldə etdikdən cəmi bir il sonra yatırılan investisiya məbləği 10 milyon dollara yaxın bir göstərici idi. 2013-cü ildə bu göstərici 26 milyard dolları keçmişdi. Hər kəsə məlumdur ki, hazırda Azərbaycanın ixrac etdiyi məhsulların böyük əksəriyyəti xammal məhsullarıdır. Və vaxt keçdikcə xammala olan tələb artsa da qiymətlər aşağı düşməyə meyilli hərəkət edir. Belə bir vəziyyətdə ölkənin digər sənaye sahələrinin də inkişafına iqtisadi zəmin yaratmaq və rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal etmək zərurəti meydana çıxır. Bu səbəblə də dövlət müəyyən müddət ərzində dünya bazarına çıxarıla biləcək məhsullar istehsal edən sahələri dəstəkləyir, onlara vergi və gömrük güzəştləri tətbiq edir, ixracı və riskləri sığortalayır. Bu isə bir neçə il ərzində iqtisadiyyatda

özünü müsbət şəkildə biruzə verəcəkdir. İxrac nə qədər önəmli faktor olmuş olsa da idxal həcminə və edilən idxal məhsullarına da xüsusi diqqət ayırmaq lazımdır. Belə ki, Dövlət Statistika Komitəsinin elan etdiyi hesabatlara əsasən son illərdə idxal edilən məhsulların 42%-dən daha yüksək hissəsi ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının payına düşməkdədir. Bu isə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı ciddi problemlərinin olduğuna işarədir. Bu səbəblə son illərdə ölkəmizdə kənd təsərrüfatı ilə bağlı əhalidən yığılan vergilərin sayı və ümumi həcmi minimuma endirilmiş, fermerlərə güzəştli şərtlərlə və lizinqlə kənd təsərrüfatı avadanlıqları, maşınlar, traktorlar və dəzgahlar verilmişdir. İstifadə edilən toxumun, gübrənin və digər vasitələrin təminatının bir hissəsini də dövlət öz üzərinə götürmüşdür.

Azərbaycanda xarici dövlətlər ilə aparılan ticarət həcmünün artırılması məqsədilə bir neçə tədbir həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlər ölkədən satışı məqsədilə baş ölkəyə mal aparılarkən ixrac rüsumunun alınmaması, eyni məhsul miqdarı üçün say məhdudiyyətinin aradan qaldırılması, dünya praktikasında istifadə edilən təcrübələrin gömrük orqanlarına tətbiq edilməsi və sairədir. Bundan başqa adını yuxarıda çəkmiş olduğumuz ÜTT-yə, Qaradəniz İqtisadi Əməkdaşlıq təşkilatına, Dünya Yenidənqurma və İnkişaf Bankına üzv olması və bəzi digər təşkilatlarla da iqtisadi əlaqələrin qurulmuş olması sahibkarların həm ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində sahibkarlıq və biznes fəaliyyətinin normal şəkildə qurulmasına müsbət təsirini göstərir. İxrac üçün rüsum sıfır səviyyəsinə endirilmiş, idxal üçün rüsumlar minimallaşdırılmış, hətta bəzi məhsulların idxal edilərək ölkəyə gətirilməsi vergidən tam azad edilmiş, say məhdudiyyəti aradan qaldırılmışdır. Əlavə olaraq Azərbaycan manatının ölkə daxilində və xaricində bütün valyuta növləri ilə sərbəst alışı və satışının həyata keçirilməsi təşkil edilmişdir. Bu da öldə daxilində olan kapitalın istənilən vaxt istənilən valyuta ilə mənfəət şəklində ölkədən çıxarılmasında və yaxud da yenidən iqtisadiyyata və istehsalat tətbiq edilməsində heç bir məhdudiyyətin olmaması deməkdir. Bundan başqa üzv Azərbaycanın üzv olduğu təşkilatlardan biri də Asiya İnkişaf Bankıdır. AİB-in qeydlərinə əsasən Azərbaycanın 21-ci əsrin başlanğıcından ilk 15 il ərzində adambaşına düşən milli gəliri 10 dəfədən çox artmışdır. Bunun

nəticəsində də uzun müddət keçmədən AİB Azərbaycanın reytinginə yenidən baxaraq onu inkişaf etmiş ölkələr arasında C kateqoriyası ilə əvəzlədi. AİB ümumilikdə dəyəri 2 milyard dollardan daha çox olan 24 kredit layihəsində Azərbaycanı dəstəkləmişdir. Beləliklə, Azərbaycanın xarici ticarət təşkilatları, banklar və digər xarici ölkələrlə əlaqələrinin durmadan artan və genişlənən tempdə artması ölkə iqtisadiyyatına da öz müsbət təsirini göstərməkdədir. Bu proseslər gələcəkdə Azərbaycanın ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə, ixrac potensialımızın düzgün dəyərləndirilərək istifadə edilməsinə və ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına sürətli inteqrasiya etməsinə öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

III FƏSİL MİLLİ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİ ÜÇÜN İQTİSADI STRUKTURUN OPTİMALLAŞDIRILMASININ PERSPEKTİVLƏRİ

3.1 İqtisadi təhlükəsizlik tələblərinə uyğun iqtisadi strukturun formalaşdırılması üzrə xarici ölkələrin təcrübəsinin Azərbaycanda istifadə imkanları

Dövlət hər zaman vətəndaşlarının istək və arzularını nəzərə alaraq ona müvafiq səviyyədə iqtisadi siyasət işləyib hazırlayır və həmin siyasətin maksimal dərəcədə effektiv olmasına çalışır. Bu sahədə dövlətin üzərinə düşən vəzifələrdən biri həm indiki dövrə uyğun təhlükəsizlik strategiyaları işləyib hazırlamaq, həm də gələcəkdə potensial təhlükələrin müəyyən olunaraq beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik problemlərinin vaxtında və düzgün qiymətlərindirərək həll edilməsi yolunda doğru və düzgün strategiyalar hazırlamaqdır.

Azərbaycan sərhədləri daxilində bu məqsədlə hazırlanmış ən gözəl nümunə Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik haqqında Qanunu hesab edilə bilər. Dövlət özünün milli iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edərkən müvafiq hökumət orqanlarının say və səlahiyyətlərini öncədən qanunla müəyyən edilmiş qaydada və şərtlərlə müəyyən etməli, istər indi, istər potensial təhlükələrə qarşı hər zaman hazırlıqlı olmalı, öz maraqlarının qorunmasına daima səy göstərməlidir.

Respublikamızın apardığı səmərəli xarici siyasət xaricdə Azərbaycanın tanınmasına və bir çox tədbirlərdə aktiv iştirakı iqtisadi təhlükəsizliyimizin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Hazırki yaşadığımız dövrdə beynəlxalq iqtisadi və siyasi qurumlar beynəlxalq səviyyəli münaqişələrin həll edilərək problemlərin aradan qaldırılmasında əvəzedilməz rola malikdirlər. Bu qurumların əsas bir neçəsində üzv olması və yaxud tədbirlərdə yaxından iştirak etməsi Azərbaycan üçün də münaqişələrin həll edilərək yoluna qoyulması sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdiyi ildən etibarən müxtəlif səviyyəli beynəlxalq qurumlarda iştirakçı və üzr kimi iştirak etməyə çalışmışdır. Buna ilk və ən gözəl misal olaraq elə müstəqillik əldə etdiyimiz il

BMT-yə, elə həmin il də ATƏT-ə üzv olmağımızı misal göstərə bilərik. Elə müstəqillik əldə etdiyimiz dövrlərdən etibarən bu günki günə qədər ölkəmiz müxtəlif beynəlxalq qurumlara üzv olmuş, bir sıra təşkilatlarda iştirak etmiş, müxtəlif tipli yarışlara, idmanlara və mədəniyyət tədbirlərinə ev sahibliyi etmişdir. Bu illər ərzində dövlət hər zaman dövlətin iqtisadi və siyasi sabitliyini poza biləcək, ona əngəl törədəcək amilləri müəyyən etmiş və onun təsir dairəsini minimallaşdırmağa, mümkünə sifira endirməyə çalışmışdır.

Milli və iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələri daim araşdırılaraq öyrənilmiş və onların Azərbaycana tətbiq istiqamətləri mexanizmləri diqqətdə saxlanılmışdır. Hər sahədə müəyyən ölkələrin təcrübələrinin öyrənilməsi isə gələcək iqtisadi inkişafın dəstəklənməsi üçün zəruri addımlardandır. İqtisadi və milli təhlükəsizliyin inkişafı üçün zəruri addımlar atılan və təcrübəsi hər zaman dünya ölkələrinin diqqət mərkəzində olan ölkələrdən biri Amerika Birləşmiş Ştatlarıdır. ABŞ 2015-ci ildə ölkə iqtisadiyyatını və müstəqilliyini hər növ yarana biləcək təhlükələrdən qoruya bilməsi üçün strategiya qəbul etmişdir, hansı ki, bu strategiya hazırkı dövr üçün də onun bütün iqtisadi institutlarının qərarlarına və fəaliyyətinə dərinlən təsir edərək iqtisamət göstərir. Bu sənəd Amerika Birləşmiş Ştatlarının dünyanın lider ölkəsi olaraq dünya iqtisadiyyatında sabitliyə və inkişafa nail olması üçün üzərində götürdüyü məqsəd və vəzifələri və onların hansı formada icra edilməsi ilə bağlı məsələləri özündə əks etdirmişdir. Amerika Birləşmiş Ştatlarının hazırkı dövr üçün də iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində ən əsas məqsədi dünyanın iqtisadi və siyasi arenasında liderliyə sahib olmaq və hegamon dövlətə çevrilməkdir. Aparılan bütün islahatlar və təkmilləşdirilmələr də bu məqsədə xidmət edir. Bu modelin isə qismən Azərbaycanda tətbiq edilməsi imkanları mövcuddur. Belə ki, Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra uzun müddətdir ki, cənubi Qafqazın lider ölkəsinə çevrilmişdir. Bu məkanda baş tutan bütün iqtisadi islahatlar, tədbirlər və qərarlar bilavasitə Azərbaycanın iştirakı ilə həyata keçirilir. Avropa və dünya bazarına Azərbaycanın müxtəlif təbii ehtiyatlarının çıxarılması, İpək Yolunun bərpa edilərək istifadəyə verilməsi və

onun üzərində qurulmuş yeni nəqliyyat layihələri və ölkəmizin bu layihələrdə əsas iştirakçı qismində olması, Şərqi və Qərbi birləşdirməsi nəzərdə tutulan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi və digər bu region üzərində həyata keçirilən layihələr və Azərbaycanın bu layihələrdə aktiv iştirakçı olması buna misaldır.

Digər inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan da hər zaman uğurlu iqtisadi siyasət yeridə bilən xarici dövlətlərin iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı təcrübəsini izləmiş, diqqətdə saxlamış və yararlanmağa çalışmışdır. Təcrübələrə nəzər salsaq görürük ki, bunlar dövlətin iqtisadi və siyasi maraqlarının reallaşmasında bir sıra ümumiləşdirmələrə tabedir. Həmin ümumiləşmələri aşağıdakı formada qruplaşdırma bilərik:

- Hər bir ölkənin öz qanunauyğunluqlarını və fərdi yanaşmalarına uyğun beynəlxalq sistemin qurulması və bu sistem vasitəsilə dövlətin iqtisadiyyatın bütün sahələrində birinciliyinə nail olunması;
- Bu sistemin formalaşdırılması zamanı digər ölkələrin xüsusiyyəti nə qədər göz önündə tutulsa da öncəliyin hər zaman milli maraq və məqsədlərə verilməsi yoluyla iqtisadi və milli təhlükəsizliyə hədə yaradan bütün amillərin aradan qaldırılması;
- Potensial təhlükələr barədə hər zaman diqqətli və xəbərdar olmaq, habelə millətin və dövlətin mənafeyi üçün bütün təhlükələrin tez bir zamanda aradan qaldırılmasına nail olmaq.

Dövlət yuxarıda sadaladığımız məqsədlərə nail olmaq üçün ilk növbədə doğru, düzgün və səmərəli fəaliyyət göstərən mülkiyyət münasibətləri və onları tənzimləyən qanunlara və icraedici orqanlara sahib olmalıdır. Vətəndaşlığından asılı olmayaraq istər yerli sahibkarlar, istərsə də xarici investorlar üçün yaradılan şərait və şərtlər bərabər olmalıdır, bazarda nə yerli və də xarici sahibkar sınıqlandırılmamalıdır. Bu tənzimləmədə ilk növbədə edilməsi mütləq olan iş ölkəyə yatırılan investisiya miqdarının ölkədə bütün sahələr arasında bərabər nisbətdə paylanmasına diqqət etməkdir. Bununla yanaşı, yerli investorların xarici bazarlara çıxışı da təmin edilməli və bu məqsədlə stimullaşdırı və dəstəkləyivi tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Bu inkişafın davamlı və kəsilməz olması məqsədilə dövlət hər zaman inkişafı diqqətdə saxlayır və hər zaman iqtisadi artımın, yüksək sosial rifahın əldə edilməsi yolunda çalışır. Bu məqsədlə “Azərbaycan 2020: Strateji Baxış və İnkişaf Konsepsiyası” qəbul edilmişdir. Konsepsiyanın məqsədi həmin ildə Azərbaycanın artıq tam sosial, iqtisadi və siyasi cəhətdən inkişaf etmiş ölkə olmasına nail olmaqdan ibarətdir. Nəzərdə tutulan konsepsiyaya əsasən həmin ildə artıq işsizlik minimum orta həddə bərabər olmalı və çalışan əhəlinin minimal gəlirləri orta gəlirdən yüksəkdə dayanmalı, özünü reallaşdırmaq üçün hər bir vətəndaşa sağlam etibarlı mühit və əlverişli şərait yaradılmalıdır.

BMT-nin “Yüksək insan inkişafı indeksi”-nə nail olmaq da bu konsepsiyanın əhatə etdiyi məsələlərdəndir. Planlaşdırılan digər məsələlərdən biri də Azərbaycanın yerləşdiyi regionda olan ölkələr arasında lider ölkəyə çevrilməsi, ticarət mərkəzi olmasıdır. Bu və digər məqsədlərə çatmaq üçün azad bazar iqtisadiyyatı üzərində qurulan və səmərəli idarə edilən dövlət idarəçiliyi və iqtisadi sistemin olması mütləqdir. Bu da bazarda azad rəqabətin olması ilə səviyyələnir. Azad rəqabətin təmin edilməsi dedikdə isə ölkənin makroiqtisadi səviyyədə inkişafının dəstəklənməsi, daxili və xarici ticarət üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılması, ticarətin inkişafı, maliyyə xidmətlərinin daha yaxşı səviyyəyə çatdırılması və digər məsələlər nəzərdə tutulur. Qeyri-neft sektorunun da inkişaf səviyyəsinin 8 faizi keçəcəyi planlaşdırılır. Qeyri-neft sektoruna diqqətin artması neft sektorunun inkişafını kölgədə qoymamalı, ora ayrılan diqqət əksilməməlidir. Belə ki, Azərbaycanda neft sektorunun inkişafı üçün hələ də böyük imkanlar və potensial olmaqdadır. Bu sahəyə yatırılan investisiyalar və aparılan düzgün iqtisadi siyasət gələcəkdə əldə edilən gəlirin 4 dəfəyə qədər artmasına şərait yaradacaqdır.

Bu konsepsiyada daha çox konsepsiyanın əhatə edəcəyi dövrlərdə ixracın stilmullaşdırılması, istər neft, istər qeyri-neft sektorunda, tərəvəzçilik, tütünçülük, kənd təsərrüfatı, sənaye istehsalı və digər bütün sahələrdə ixracın idxalı üstələməsi, yerli istehsal malları ilə tələbin 100% həcmində ödənilməsi diqqətdə saxlanılmışdır və düzgün aparılan iqtisadi siyasət və iqtisadi mühitin təşkili ilə bu

sahələrdə ixracın inkişafı iqtisadi inkişafa səbəb olacaqdır. İstər ixracın, istərsə də iqtisadiyyatda istənilən sahələrin inkişafına doğru zəmin yaratmaq üçün əldə olan bütün vasitələrdən və imkanlardan doğru yararlanmağa çalışmaq şərtdir. Enerji, nəqliyyat, yükdaşıma və digər sahələrin inkişafının təmin edilməsi və onların potensialından doğru yararlanmaq, ölkənin bütün regionlarının və rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafını dəstəkləmək, regionlarda inkişaf mərkəzlərinin yaradılması, bölgələrin inkişafı vasitəsilə insanların həyat və yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi, istər maddi, istərsə də əmək resurslarından düzgün istifadə edilməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Ümumiyyətlə, keçirilən islahatların, iqtisadi inkişafın, mövcud vəziyyətin yaxşılaşdırılmasının ən başlıca səbəbi millətin və xalqın iqtisadi və sosial rifahının qaldırılmasından və həyat və yaşam şərtlərinin yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. Bu səbəblə insan inkişafı iqtisadi inkişafın ən birinci pilləsində qərar tutmuş indeksdir. Təhsilin, səhiyyənin, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və bu kimi addımlar ən nəhayətində insanların şəxsi və fərdi inkişafına, dolayısı ilə dövlətin və iqtisadiyyatın inkişafına səbəb olacaqdır. Bu səbəblə də ölkədəki yoxsulluq minimum səviyyəyə endirilməli və hər bir vətəndaşın ən azı yaşayış minimumu ilə təmin edilməsi ilə bağlı islahatlar həyata keçirilməlidir. Bu konsepsiya ilə yoxsulluq diqqət mərkəzində qalmağa davam edəcək və ölkədə daha çox “orta təbəqə”-nin yaradılmasına diqqət yetiriləcəkdir. Dünya praktikasına əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, güclü orta təbəqəyə məxsus olan vətəndaşlara sahib olan ölkələrdə iqtisadi inkişaf üçün potensial imkanlar daha çox qütbləşməyə məruz qalmış ölkələrlə müqayisədə qat-qat daha yüksəkdir.

Bundan əlavə olaraq bu konsepsiyanın əhatə etdiyi dövrlərdə neft sektoru da diqqətdə saxlanılmalı, bu sahəyə aid olan strukturlarda ciddi təkmilləşdirmə işləri aparılmalıdır. Bu məqsədlə həyata keçirilən və Azərbaycan qazını avropaya və dünya bazarına çıxarması nəzərdə tutulan “TAP” və “TANAP” layihələri həyata keçirilməlidir. Azərbaycan respublikasının Dövlət Neft Şirkətinin investisiya fəallığı daha da artırılmalı, yalnızca ölkə sərhədləri daxilində deyil, xarici

ölkələrə də sərmayələr yatırmalı və Azərbaycanın etibarlı enerji sisteminin qurulmasına və inkişaf etdiyilməsinə çalışılmalıdır.

Əlavə olaraq ölkəyə daxil olan neft, qaz və neft məhsulları gəlirləri düzgün istifadə edilməli, onun böyük hissəsi yenidən investisiya formasında həm neft, həm də qeyri-neft struktur sahələrinin inkişafına yönəldilməlidir. Neft gəlirlərinin idarə olunması sahəsində bir neçə model mövcuddur. Bu modellərdən ən məşhur hesab ediləni isə Norveç modelidir. Buna səbəbsə Norçev hökuməti 1969-cu ildə yeni neft yatğını kəşf etdiyi zaman dünya praktikasına nəzər salmış və bu gəliri ən etibarlı və effektiv şəkildə necə istifadə edə biləcəklərinə dair düşünmüşdür və hazırda dünyada ən uğurlu model hesab edilən Norveç modelini yaratmışdır. Bildiyimiz kimi Azərbaycan da neft ilə zəngin ölkədir və bunun nəticəsidir ki, ölkəmiz müstəqilliyini əldə etdiyi dövrdən etibarən hər il ölkəmizə ciddi məbləğdə artan neft gəlirləri daxil olmaqdadır. Bu səbəblə neft gəlirlərinin ən uğurlu idarə etmə növü sayılan Norveç modeli və digər uğurlu neft ölkələrinin modelləri öyrənilməli, ölkəmizin şərtlərinə uyğun şəkildə dəyişdirilərək modifikasiya edilməli və iqtisadiyyata tətbiq edilməlidir.

Bu səbəblə Azərbaycanın da yalnızca Norveçin və yaxud da digər neftlə zəngin olan ölkələrin, Qətərin, BƏƏ-nin və digər ölkələrin konkret siyasətini mənimsəyib tətbiq etməsi doğru və əlçatan olmayan qərarlar verilməsinə səbəb olacaqdır. Bu məsələnin həlli isə yalnızca bir ölkənin deyil, neftlə zəngin bütün ölkələrin təcrübələrinin öyrənilməsi və onların milliləşdirilərək ölkəmizə və iqtisadiyyatımıza tətbiq edilməsi ilə mümkündür. Yalnızca bu halda ölkəyə daxil olan neft gəlirləri düzgün qurulan iqtisadi siyasətlə idarə olunur, yenidən investisiya şəklində həm neft, həm də digər sahələrə yönəldilərək iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafına yol açar.

3.2 İqtisadi strukturun strateji inkişafı üzrə dövlət tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Ölkə iqtisadiyyatında durmadan artan iqtisadi artım və inkişaf tempi özünü iqtisadiyyatın bütün sahələrində açıq şəkildə büruzə verməkdədir. Ölkə prinsipçə

yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, bu inkişaf yeni sənayeləşmə prosesi ilə ölkəmizə tətbiq edilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, ÜDM göstəricisi durmadan artmaqdadır, 2013 – 2018-ci illərdə bu nəticə 30%-dən yuxarı olmuşdur. İlk məlumatlara əsasən 2018-ci ildə ölkə rezidentləri tərəfindən istehsal edilmiş ümumi daxili məhsul əvvəlki illə müqayisədə 1,4 faiz artaraq 79797,3 milyon manata çatmışdır. Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM 8126,2 manat, yaxud 4780,1 ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2018-ci ildə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda istehsal olunmuş əlavə dəyər 1,8 faiz, neft sektorunda isə 0,6 faiz artmışdır (stat.gov.az) .

Ölkənin hər bir sahəsində gedən sürətli iqtisadi inkişaf və artım özünü yeni investisiyaların qoyuluşunda əks etdirmişdir. Ölkə kapitalına qoyulan sərmayələr artmış, həm neft, həm də qeyri-neft sahələri üzrə kapitalın dövriyyəsi sürətlənmişdir. Bu səbəblə Azərbaycan hökuməti də ölkəmiz üçün əlverişli investisiya mühiti yaratmağa çalışmış və bu mühitə təsir edən faktorları hər zaman qiymətləndirərək müsbət nəticələr əldə etmişdir. artması və sürətləndirilməsi prosesinə təsirsiz ötürülməyəcək bir sıra hallar vardır ki, onlara misal olaraq dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırılmasına maraqlı olması, vergi sistemində sahibkarlar üçün bəzi güzəştlərin mövcud olması, pul dövriyyəsi üçün etibarlı və möhkəm bank sisteminin qurulması, intellektual, əqli mülkiyyətin və potent hüququnun bir başa dövlət tərəfindən ciddi formada qorunması və s. göstərə bilərik. Müsbət təsirlərin sayının artırılması, maneə olan faktorların isə aradan qaldırılması məqsədilə tez-tez bu sahədə yeni qərarlar və qanunlar qəbul edilir, mövcud investisiya mühiti inkişaf etdirilir. Bu məqsədlə həyata keçirilən tədbirlərdən biri də Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, Ümumdünya Gömrük Təşkilatı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və bu kimi digər global təşkilatlarla əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması, onların təcrübələrinin öyrənilərək ölkə miqyasında tətbiq olunmasından ibarətdir. Bundan əlavə olaraq ölkə üzrə bütün xidmətlərin qiymətinə nəzarət etmək və diqqətdə saxlamaq məqsədilə Nazirlər Kabinetinin 31 yanvar 2002-ci il tarixli qərarı ilə “Azərbaycan Respublikası Tarif Şurası” yaradılmışdır. 2007-ci ilin

sonlarına yaxın tarixdə sahibkarlıq fəaliyyətinin möhkəmləndirilməsi və stimullaşdırılması məqsədilə “Bir Pəncərə” sistemi istifadəyə verilmiş və bu sistemin vahid qeydiyyat orqanı kimi Vergilər Nazirliyi təyin edilmişdir. Azərbaycanın investisiya fəallığını tənzimləmək və bu sahədə fəaliyyətin inkişafının əldə edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 yanvar 1995-ci il tarixli 952 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında”, “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 yanvar 1992-ci il tarixli 57 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş qanunları qəbul edilmişdir. Bundan başqa ölkəmiz bir sıra xarici ölkələrlə ikiqat vergiyə cəlb olunmanın ləğvi, investisiyanın cəlb edilməsi və qarşılıqlı müdafiəsi haqqında iki tərəfli sazişlər imzalanmışdır ki, hansı ki, bunlar ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətin qorunması və stimullaşdırılması yolunda atılan addımlardır.

Ölkə daxilində xarici və milli valyutanın hərəkəti üçün də səmərəli təkliflər hazırlanmış, qərarlar qəbul edilmişdir. Xarici kapitalın ölkəyə daxil olması, milli valyuta ilə əvəzləşdirilməsi, hesablara köçürülmə və s. bu kimi bütün xarici valyuta növləri ilə aparılan əməliyyatlar qanunla təmin edilmiş, onların hərəkətinə olan bütün maneələr aradan qaldırılmış, dövlətin ən effektiv qərarlarını işlənilib hazırlanmışdır. Mülkiyyətin qorunması məsələsi aktuallaşmış, formasından asılı olmayaq bütün mülkiyyət növlərinə sahib investorlar üçün əlverişli rəqabət mühiti yaradılmış, dövlətin investisiyanın fəaliyyətinin normativ hüquqi bazası işlənilib hazırlanmış, mühasibat uçotu və digər informasiya məlumat sistemləri müasir və beynəlxalq standartlara uyğun olaraq formalaşdırılmışdır. Bu məqsədlə qəbul edilən qanunda göstərilmişdir ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində mülkiyyət formasından və təsərrüfat fəaliyyətinin növündən asılı olmayaraq investisiya fəaliyyətinin bütün subyektləri investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi sahəsində bərabər hüquqlara malikdirlər. Yalnız ölkə vətəndaşları üçün deyil, bütün yerli və xarici investorlar üçün bərabər və şəffaf investisiya mühiti hazırlanmış və onların hüquq və bərabərlikləri “İnvestisiya Fəaliyyəti Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” ilə təstiqlənərək

qorunmağa başlamışdır. Vahid sosial və iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi məqsədilə “İnvestisiya Fəaliyyətinin Dövlət Tənzimlənməsi” həyata keçirilmiş, ölkənin müxtəlif regionlarında iqtisadi inkişafın dəstəklənməsi məqsədilə investorlara subsidiya, subvensiya, büdcədən birdəfəlik borcların verilməsi və digər kömək məqsədli addımlar atılmışdır.

Ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və sahibkarlıq fəaliyyətinin təşviq edilərək inkişaf etdirilməsi məqsədilə respublikada “Bir Pəncərə” sistemi tətbiq edilmişdir. Bu sistem vasitəsilə sahibkarlıq fəaliyyətinin qeydiyyatı sadələşdirilmiş, bürokratik əngəllər aradan qaldırılmış, vergi bəyannamələrinin elektron şəkildə qəbuluna başlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 18 yanvar tarixli 745 nömrəli Fərmanı ilə “İnvestisiya təşviqi sənədinin verilməsi Qaydası” təsdiq edilmişdir. Vergi məcəlləsinə edilən 2016-cı il 19 yanvar tarixli dəyişiklik ilə fərdi sahibkarlıqla məşğul olan şəxslərin əldə etdiyi gəlirdən, həmçinin onların istifadəsində olan torpaq, əmlakdan alınan, əlavə olaraq da onların ölkəyə idxal etdikləri texnoloji maşın və avadanlıqlara görə alınan əlavə dəyər vergisi 7 il müddətə dondurulmuş və ləğv edilmişdir. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərdə sahibkarlıq subyektinin ona məxsus gəlir və xərc hesabatının vergilər nazirliyinə tam həcmdə və şəffaf olaraq təqdim edilməsinin təmini üçün və ölkə üzrə “kölgə iqtisadiyyatının” miqyasının azaldılması, vergitutma bazasının genişləndirilməsi, vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi, mövcud və yeni veriləcək vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, ölkə iqtisadiyyatının tam şəffaflaşdırılması məqsədilə atılan bu addımdan əlavə olaraq 2018-ci il 3 dekabr tarixli qərar ilə 2019-cu ildən etibarən dövlətin qeyri-neft sektorunda özəl bölməsində çalışan işçilər 7 il müddətində gəlir vergisindən azad edilmişdir. Qeyd edildiyi kimi, bu güzəştlərdə əsas məqsəd ilkin olaraq sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaq, ona maneə olan faktorların müəyyənləşdirilərə aradan qaldırılmasına nail olmaq, qeyri-neft sektorunda işgüzar aktivliyin artırılması, vergidən yayınan sahibkarların çalışdırdıqları işçiləri qanuni çərçivədə əmək müqaviləsi ilə dövlət qeydiyyatına aldırması və s. idi. Bundan

əlavə olaraq həmin qərarla bütün ölkə ərazisində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarlar üçün sadələşdirilmiş vergi dərəcəsi 2% həcmində təyin edilmişdir. Həmin qərarla mikro sahibkarlıqla məşğul olan sahibkarların vergiyə cəld edilən gəlirlərinin həcmi 25% həcmində müəyyən edilmişdir, start-up fəaliyyəti ilə məşğul olanlar isə qeydiyyatda düşdükləri andan 3 il müddətində bütün gəlir və mənfəət ödənişindən azad edilirlər.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması məqsədilə vergi güzəştləri və maliyyə yardımları ilə yanaşı dövlət gömrük güzəştlərinə də gedir. 2017-ci ilin avqust ayında kənd təsərrüfatı sahibkarlığının artırılması və inkişafı məqsədilə ölkəyə idxal edilən bir sıra məhsullar və onların istehsalında istifadə edilən texniki-texnoloji avadanlıqlar gömrük rüsumundan azad edilmişdir. Həmin qərara əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları ilə yanaşı onların istehsalında istifadə olunan quruducular, süd avadanlıqları, su filtrləri, suvarma qurğuları, səpələyicilər, yükləyici qurğular, kənd təsərrüfatı maşınları, inkubatorlar, çeşidləmə maşınları, yeyinti məhsulları üçün avadanlıqlar da gömrük rüsumlarından azad edilmişdir.

Bundan əlavə olaraq “İnvestisiya təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 17 yanvar 2016-cı il tarixdə imzalanan fərmana əsasən fərdi sahibkarlar Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində və “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulan güzəştləri əldə etmək hüququna sahib olmuşdurlar. Bu fərmanla fərdi sahibkarlıqla məşğul olan sahibkarlar mənfəət və gəlir vergisinin 50% həcmindən azad olur, torpaq və əmlak vergisindən azad olur, xaricdən idxal etdiyi texnika və avadanlıqlar gömrük rüsumundan tam şəkildə azad edilir. Bundan əlavə olaraq Azərbaycanda sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə aparılan vergi yoxlamaları 1 yanvar 2021-ci il tarixə qədər tam şəkildə dayandırılmışdır. Ümumiyyətlə, sahibkarlıq fəaliyyətinə əngəl törədən yersiz yoxlamaların, bürokratik əngəllərin aradan qaldırılması üçün bir neçə dəfə fərman imzalanmış və göstərişlər verilmişdir. Bu fərmanlardan birincisi 1996-cı il 17 iyun tarixində imzalanmış “İstehsalat, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və

əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə” fərmanı olmuşdur. Bu fərmanlardan ən effektiv və böyük təsir gücünə malik olanı isə 2002-ci il 28 sentyabr tarixli fərmandır ki, onun nəticəsində İqtisadiyyatda Cinayətkarlıqla Mübarizə İdarəsi ləğv edilərək yersiz yoxlamaların aradan qaldırılması təmin edildi. Əlavə olaraq Azərbaycan Respublikası Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinə, Səhiyyə Nazirliyinə və bir sıra orqanlara onların rəhbərliyində olan qurumlar tərəfindən aparılan qanunsuz yoxlamaları və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün əngəl törədən bütün maneələrin aradan qaldırılması tapşırığı verildi. Bunun nəticəsidir ki, 2013-cü il 28 avqust tarixində “Sahibkarlıq Sahəsində Aparılan Yoxlamaların Tənzimlənməsi və Sahibkarların Maraqlarının Müdafiəsi Azərbaycan Respublikasının Qanunu” qəbul edildi. Bu qanun imzalandığı gündən qüvvəyə minərək Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarların arasında aparılan yoxlamaların məqsədlərini və eləcə də prinsiplərini, bu yoxlamaların təşkili və aparılması qaydalarını, yoxlamalar zamanı yoxlayıcı orqanların, həmin orqanların vəzifəli şəxslərinin hüquq və vəzifələrini, sahibkarların hüquq və maraqlarının müdafiəsi ilə bağlı tələbləri müəyyən edir.

Ölkə vətəndaşlarının, həmçinin ölkə ərazisində yaşayan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün informasiyanın və elektron xidmətlərin daha da əlçatan edilməsi məqsədilə yaradılan xidmətlərdən biri də “Elektron Hökumət”-dir. Bu sistemin yaradılmasında məqsəd vətəndaşlarla dövlət idarələri arasında olan əngəli aradan qaldırmaq, dövlət idarələri tərəfindən tətbiq edilən elektron xidmətlərin sayını artırmaq və onları vahid məkanda sadələşdirilmiş qaydada vətəndaşların istifadəsinə təqdim etməkdən ibarətdir. Azərbaycanda Elektron Hökumət sisteminin qurulması Respublika Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramının (Elektron Azərbaycan)” təsdiq edilməsi haqqında Sərəncamı, “Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” 23 may 2011-ci il tarixli Fərmanı və digər normativ hüquqi aktlarla fəaliyyəti üçün hüquqi baza yaradılmışdır.

Ölkəmiz müstəqilliyini əldə etdiyi dövrdən etibarən keçirdiyi illəri müqayisə etsək görürük ki, hər növbəti il ötən illə müqayisədə iqtisadi inkişafın sürəti artmış, adambaşına düşən ÜDM həcmi yüksəlmiş, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi yeni forma almış və dünya ölkələrinin qabaqcıl praktikaları ölkə iqtisadiyyatına tətbiq edilmişdir. 2018-ci il də ölkə iqtisadiyyatımız üçün fərqli hesab ediləcək il olmuşdur. Belə ki həmin ildə “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsinə daxil olan “Şahdəniz – 2” və “TANAP” layihələri reallaşdırılmış, “Azerspace – 2” adlı peyk orbitə buraxılmış, Bakıda, Sumqayıtda və regionların bir sıra iri şəhər və rayonlarında istehsalat müəssisələri tikilərək istifadəyə verilmişdir. Həmin il büdcə, valyuta-vergi sahəsində də ciddi islahatlar aparılmış və milli valyutanın sabitliyinin qorunaraq inflyasiyanın qarşısı alınmışdır. Qeyri-neft sektoru da öz inkişafını rəqəmlərdə göstərməkdədir, belə ki həmin il ərzində qeyri-neft sektorundan daxil olmalar proqnoz məbləğini aşaraq 2017-ci illə müqayisədə 4.5% artmışdır. Sahibkarlıqla məşğul olan fərdi sahibkarların öz fəaliyyətlərini genişləndirmək məqsədilə 382 milyon manat məbləğində subsidiyalar və güzəştlər edilmişdir. Həmin il ərzində Azərbaycanın ümumi ticarət dövriyyəsi xarici valyuta ilə ifadə edəsi olsaq 32 milyard ABŞ dollarına yaxın həcmdə olmuşdur. Bu əvvəlki illə müqayisədə 2 milyarddan çox dövriyyə deməkdir.

Dövlətin sosial xidmətlərinin şəffaf və qanunauyğun şəkildə həyata keçirilməsi üçün Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi və “DOST” mərkəzləri yaradılaraq istifadəyə verilmişdir.

2018-ci il Azərbaycanda icra edilməsi zəruri hesab edilən tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün gərəkli olan bütün şərait yaradılmış, öncəki illərlə müqayisədə ÜDM-in artımına, təhlükəsizliyin təmin edilməsinə nail olunmuşdur.

3.3 Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyi üçün optimal iqtisadi strukturun təmin edilməsi yolları

Qloballaşma şəraitində Azərbaycan hər zaman dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsindən faydalanmış və onlarla əməkdaşlığı hər zaman ən yüksək səviyyədə saxlamağa çalışmışdır. Azərbaycanın əməkdaşlıq etdiyi və qoşulmuş

olduğu beynəlxalq təşkilatlara misal olaraq BMT, MDB, İKT, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa Birliyi, NATO, GUAM, Antiterror Koalisiyası və s. daxildir. Bundan başqa olaraq Azərbaycan müstəqillik əldə etdiyi ildən etibarən İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvlüyünə qəbul olmuşdur. Bundan qısa müddət sonra təşkilatın 20-ci illiyə ilə bağlı tədbirə Azərbaycanın ev sahibliyi etməsi bu əməkdaşlığın inkişafı üçün stimül yaratmışdır. Azərbaycanın Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvlüyünə qəbul edilməsi müstəqillik əldə etdikdən qısa müddət sonra olmuşdur. Qeyd etmək zəruridir ki, həmin dövrdə müharibə səbəbiylə məcburi köçkünlərin sayının çox olması və ağır yaşayış şərtləri BMT-nin diqqət mərkəzində olmuş və Unesco, Unicef və digər təşkilatlar vasitəsilə Azərbaycana bu ağır şəraitin qismən yaxşılaşdırılması üçün yardımlar edilmişdir. Azərbaycanın İslam Konfransı Təşkilatına üzvlüyə qəbul edilməsi 1991-ci ildə olmuşdur. Həmin təşkilat Ermənistanın təcavuzkar olaraq tanıyan ilk təşkilat olmuşdur. Azərbaycanın Demokratikləşdirmə yolunda əməkdaşlıq etdiyi təşkilatlardan biri də 1992-ci ildə üzvlüyünə qəbul edildiyi ATƏT şurasıdır. Avropa Şurasının başlıca sənədi sayılan İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqlarının Qorunması üzrə Konvensiyası və onun Protokollarını 25 yanvar 2001-ci il tarixində imzalamış, 15 aprel 2002-ci ildə isə onları ratifikasiya etmiş və elə həmin il üzvlüyə qəbul edilmişdir. Azərbaycanın tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq əlaqələri qurduğu digər təşkilatlardan biri də Avropa Birliyidir. Bu saziş tərəflər arasında 1999-cu ildə imzalanmışdır və bu da öz növbəsində Avropa birliyi ilə əməkdaşlıq əlavələrimizin daha da inkişafına zəmin yaratmışdır. Bundan əlavə olaraq Azərbaycan NATO-nun “Sülh Naminə Tərəfdaşlıq” proqramının da iştirakçılarındandır. Azərbaycan həmin təşkilatın sülhməramlı bir neçə layihələrində və əməliyyatlarında da iştirak etmişdir. Azərbaycanın MBD-yə üzv olması 1993-cü ilə təsadüf edir. MDB daxil olmaqla həmçinin Azərbaycan ətraf mühitin qorunması, elmi və mədəni əməkdaşlıq, eləcə də qanunsuz dövriyyələrə və cinayətkarlığa qarşı mübarizədə səylərin uyğunlaşdırılması və s. bu kimi halların sayının azaldılması və nəzarətin gücləndirilməsi məqsədi güdür.

Hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunması və iqtisadi inkişafın dəstəklənməsi məqsədilə dövlət müəyyən qanunlar və qərarlar qəbul edir, layihələr hazırlayır və tətbiq edir. Dövlətin hazırlayıb həyata keçirdiyi bu kimi layihələrdən biri də müəyyən müddət ərzində tətbiqi nəzərə tutulan Strateji Yol Xəritələridir. Bu xəritənin hazırlanmasında məqsəd dövlətin stabil və davamlı iqtisadi inkişafına nail olunması, sosial-iqtisadi rifahın gücləndirilməsi, Azərbaycanın dünya ölkələri ilə müqayisədə güclü və artan iqtisadi sistemə malik olması, Azərbaycanda dünyanın lider şirkətləri üçün cəledici investisiya mühitinin yaradılması və bu yolla əhalinin rifah halının günbəgün yaxşılaşdırılmasından ibarətdir.

Bu məqsədlə ölkəmizdə bu məsələ ilə bağlı respublika prezidenti tərəfindən 2016-cı il 6 dekabr tarixində Azərbaycanın Strateji Yol Xəritəsinin hazırlanması ilə bağlı fərman vermişdir. Fərmanda həmin yol xəritəsinin özündə 12 fəaliyyət sahəsinin ölkə iqtisadiyyatında oynadığı rol qiymətləndirilməli, həmin sahələrdə təhlil aparılaraq zəif və çatışmayan tərəflər aşkara çıxarılmalı və bu onların aradan qaldırılaraq sahələrin inkişafı üçün gərəkli tədbirlər görülməli və addımlar atılmalıdır. İlk dəfə olaraq bu qərarla iqtisadi və sosial inkişafın vəhdəti təmin edilməli, gələcək nəsillərin maraqları ilə indiki dövr uzlaşdırılmalı və iqtisadi sabitliyin keyfiyyətinə nail olunması məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdu. Həmin tarixdəki fərmanla qəbul edilən Strateji Yol Xəritəsi qısa və uzun müddətli olmaqla özündə 3 əsas dövrü inkişafı birləşdirir. Bu ölkə daxilində 2020-ci ilədək görülməsi nəzərdə tutulan tədbirlərin planlaşdırılmış xülasəsi, növbəti 5 il ərzində nəzərdə tutulan strateji baxış hədəfləri və son olaraq 2025-ci ildən sonrakı uzunmüddətli hədəfləri özündə birləşdirir. Bu tədbirlər planı təkcə qısamüddətli dövrdə deyil, həm də gələcəkdə Azərbaycan iqtisadiyyatının SWOT analizini, görülməli tədbirlər planını, hədəf istiqamətləri və bunun üçün nəzərdə tutulan investisiya miqdarını özündə əks etdirir. Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatı elə bir situasiyaya sahibdir ki, inkişaf üçün yalnızca bir sahənin – neft sektorunun böyüməsi və gəlirliliyi kifayət deyildir, digər bütün sahələrin də eyni və paralel səviyyədə potensialından istifadə edilərək optimal şəkildə faydalanmaq gərəkdir.

Bu tədbirlər planın hazırlanaraq iqtisadiyyata tətbiq edilməsi zəruri addım hesab olunur. Belə ki, 2005-ci ildə etibarən Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas gəlir mərkəzi hesab edilən neft sektorunda qiymətlər mənfiyə doğru dəyişməyə başlamış, qeyri neft sektorlarında büdcə kəsri hiss olunmağa başlamışdır. Bu məqsədlə milli iqtisadiyyatının strukturca yeni neftdən asılı olmayan dövrə keçməsi mütləq səciyyə daşıyırdı. İqtisadiyyatın neftdən asılılığının maksimal həcmdə minimuma endirilməsi, neftdən gələn gəlirlərin investisiya şəklində qeyri-neft sektorlarına yatırılması və həmin sahələrin inkişaf etdirilməsi və bu kimi digər məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün özündə 12 sahə üzrə strateji yol xəritələrinin həyata keçirilməsi hədəfləyən 4 prioritet istiqamət seçilmişdir. İlkin istiqamət olaraq Azərbaycanda maliyyə və fiskal sektorlar üzrə dayanıqlı və sabit inkişafın əldə edilməsi, qorunaraq saxlanılması və makroiqtisadi sabitliyi hədəflənmişdi. Bu yolda ikinci hədəf isə səhmlərinin bir hissəsi dövlətə məxsus olan bəzi hüquqi şəxslərin iqtisadi aktivliyinin və fəallığının artırılması məqsədilə özəlləşdirməyə açıq elan edilməsi və səhmlərin bir hissəsinin satılmasından ibarət idi. Üçüncü məqsəd səhiyyəyə, təhsilə bu kimi bir sıra sahələrə yatırım edərək insan kapitalını lazımi səviyyədə inkişaf etdirmək və respublikadakı əmək bazarını və əmək qanunvericiliyini beynəlxalq standartlara və normalara uyğun şəkildə yenidən formalaşdırmaqdan ibarət idi. Və ən nəhayət, sonuncu məqsəd Azərbaycanda biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılaraq həm daxili kapitalı hərəkətə gətirmək, həm də ölkəmizi xarici investorların gözündə cəlbedici investisiya mühiti halına gətirib çıxarmaqdan ibarət idi. Bu 4 məqsədin reallaşdırılaraq inkişafına zəmin yaratdığı 12 iqtisadi strateji yol xəritəsi aşağıdakılardır (<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>):

1. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”
2. “Azərbaycan Respublikasının neft və qaz sənayesinin (kimya məhsulları daxil olmaqla) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”
3. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”

4. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”
5. “Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”
6. “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”
7. 1.7. “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”
8. “Azərbaycan Respublikasında uyğun qiymətə mənzil təminatının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”
9. “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”
10. “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”
11. “Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”
12. “Azərbaycan Respublikasında kommunal xidmətlərin (elektrik və istilik enerjisi, su və qaz) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”

Strateji Yol Xəritəsinə əsasən 2025-ci ilədək hədəflənən bir sıra məqsədlər və istiqamətlər mövcuddur. Ölkə daxilində azad və sağlam rəqabət mühitinin yaradılaraq formalaşdırılması, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılaraq xarici və yerli investorlar vasitəsilə yeni investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi, ölkənin həm regional, həm də qlobal səviyyədə inkişafına zəmin yaratmaq, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və özəl qeyri-neft sektorunda sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənərək təşviq edilməsi 2025-ci ilədək icrası nəzərdə tutulan prioritet istiqamətlərdəndir. 2025-ci ilədək Azərbaycanda yerli investorların və şirkətlərin canlanması, ölkə daxilində şəffaf biznes mühiti ilə idarə olunma, xarici bazara çıxış imkanlarının yaradılması və genişləndirilməsi, əlavə olaraq yerli bazara xarici şirkətlərin və investisiyaların cəlb edilməsi planlaşdırılır.

Azərbaycanın bu məqsədlərə tam şəkildə nail olması üçün atdığı addımlar özündə 3 sahəni cəmləşdirir:

1. Yerli və xarici investora investisiya qoyuluşu üçün şəraitin yaradılaraq formalaşdırılması;
2. Beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş dəyər zəncirinə inteqrasiya;
3. Biznes əməliyyatları üzrə qlobal və beynəlxalq təyin edilən standartlara nail olunması və ölkədə tətbiqi;

Həmin layihə vasitəsilə 2025-ci ilədək ölkənin bütün dəmiryol xətlərinin Türkiyə, Gürcüstan və İranın dəmiryol xətləri şəbəkəsi ilə birləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Ölkədə potensial idxal-ixrac və logistika imkanlarının olması səbəbilə genişləndirilmiş logistika şəbəkəsinin qurulması və bu səbəblə nəqliyyat və daşıma xərclərinin minimuma endirilməsi diqqət mərkəzindədir. Yol Xəritəsinə əsasən dövlətin tərkibində fəaliyyət göstərən bütün qurumlar elektronlaşmalı, elektron təhsil, səhiyyə, ticarət, bankçılıq üzrə proqramlar həyata keçirilməli və onlardan istifadənin genişləndirilməsi üçün maarifləndirmə tədbirləri aparılmalıdır. Türkiyə, Gürcüstan, İran və bu kimi digər mühüm region ölkələri ilə ticarət əlaqələri tam həcmdə genişləndirilməli, regional ticarət həcmi artırılmalı və ticarət mərkəzi statusu əldə edilməlidir.

2025-ci ilədək icrası nəzərdə tutulan məsələlərdən biri də ölkə daxilində fəaliyyət göstərən şirkətlərin sertifikatlaşdırılması və onların beynəlxalq tələblərə cavab verən şəkildə formalaşdırılmasıdır. Dünya bazarına məhsul çıxaran şirkətlər xüsusi standartlara tabe tutularaq məhsulun xarici bazara “Made in Azerbaijan” brendi ilə çıxarılması, bu brendin dünyada tanınması, görülən işlərin, istehsal edilən məhsulun və onların istehsalçıları haqqında ətraflı məlumatın yerləşdiriləcəyi internet portal yaradılması prioritet məsələlərdəndir.

2025-ci ildən sonrakı hədəf istiqamətləri və prioritet məsələlər də “Strateji Yol Xəritəsi”-ndə öz əksini tapmışdır. Həmin dövr üçün hədəflənən əsas məqsədlər insan inkişafına və sosial rifaha tam şəkildə nail olmaq, güclü rəqabətqabiliyyətli və inkişaf edən iqtisadiyyata sahib olmaqdır. Ölkədə güclü orta təbəqənin yaradılması, ölkənin rəqabət qabiliyyəti olduğu sahələrdə sözsüz

üstünlüyünə nail olmaq, dünyanın inkişaf etmiş ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması, iqtisadiyyat üçün transformativ və effektiv tədbirlərin həyata keçirilməsi 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün nəzərdə tutulan məqsədlərdir. Həmin dövr üçün yoxsulluğun tam şəkildə aradan qaldırılması, keyfiyyətli səhiyyə xidmətlərinin bütün vətəndaşlar üçün tam əlçatan olması, insan kapitalının inkişafı nəzərdə tutulub. Regionlarla şəhərlər arasında olan gəlir fərqli və qütbləşməni nəzərə alaraq 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün bu qütbləşmə fərqlinin 50%-dən 40%-ə endirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Hər bir ölkədə müəyyən dövrdə qarşıda hədəflədiyi qısa və uzunmüddətli hədəflərə nail olunması üçün dövlət bəzən dövlət borcu anlayışından istifadə edir. Bu borcun hansı həcmdə olması və hansı layihələrə yatırılması “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Borcunun İdarə Olunmasına dair Orta və Uzunmüddətli Strategiya”-da öz əksini tapmışdır. Bu strategiya dövlət büdcəsi qanununa uyğun şəkildə hazırlanır.

Dövlət borcunun səviyyəsinin dayanıqlı olması və ona olan bütün risklərin etibarlı şəkildə idarə olunması dövlət borcu strategiyasının əsas məqsədlərindəndir. Bu strategiyanın əsas məğzı 2018-2025-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət borcunun əsas məqsədlərini müəyyən edərək effektiv şəkildə istifadə edilməsidir. 2017-ci ilin göstəricilərinə əsasən Azərbaycanın xarici dövlət borcu 7 milyard ABŞ dollarına bərabərdir. Bu rəqəm ÜDM-in təqribən 18%-nə bərabər həcmdir. Borc götürülən beynəlxalq təşkilatlara və qurumlara misal olaraq Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və digər agentlikləri göstərmək mümkündür.

Dünyada dövr keçdikcə qloballaşma meyilləri daha da güclənir və bunun nəticəsidir ki, ölkələr dünya səviyyəsində tanınmaq üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirir. Bu tədbirlərin Azərbaycanda keçirilən və qarşıya hədəf kimi qoyulan hissələrinə nəzər salsaq görərik ki, Azərbaycan brendinin yaradılaraq dünya ölkələri arasında imicinin formalaşması prosesi son bir neçə ildə sürətlənmiş və daimi hal almışdır. Prezidentin 2012-ci il 13 iyul tarixli fərmanı əsasında yaradılaraq istifadəyə verilmiş Asan Xidmət və Asan Kommunal Mərkəzlərinin

əsas vəzifəsi xalqa yüksək səviyyədə xidmət göstərməkdən ibarətdir. Asan Xidmət bir neçə dövlət orqanlarının nümayəndələrinin vahid birləşdiyi və xidmət göstərdiyi məkandır. Bu mərkəzlərdə hazırda 270-dən çox xidmət növü əhaliyə göstərilir. Ölkə üzrə hazırda 6 Asan Xidmət mərkəzi fəaliyyət göstərir ki, bunların 4-ü Bakıda, digər 2-si isə regionlardadır. Bu mərkəzlərin məqsədi Azərbaycan brendi olaraq xalqla dövlətin hüquqi qurumlarını, müvafiq orqanları əlaqələndirmək, proseslərin tam şəffaf mühitdə və dövlətin diqqət və nəzarəti altında keçirilməsini təmin etmək, qarşılıqlı informasiya mübadiləsini sürətləndirmək və bu sahədə mövcud olan idarəetmə sistemini inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Asan Xidmətin nəzdində fəaliyyət göstərən struktur qollardan biri də ABAD (Ailə Biznesinə Asan Dəstək) mərkəzləridir. ABAD mərkəzlərinin yaradılmasında əsas məqsəd dövlətin iqtisadi və sosial inkişafında vətəndaşların aktiv və fəal inkişafına şərait yaratmaq, əhalinin məşğulluq səviyyəsini yüksəltmək və kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına şərait yaratmaqdır. Bu mərkəzlərdə istehsal olunmuş məhsulun “bir pəncərə” prinsipinə üzrə sertifikatlaşdırılması və ailə brendinin yaradılaraq Azərbaycan brendinə çevrilməsi onun əsas hədəflərindəndir. “ASAN xidmət” Azərbaycan məhsulu, Azərbaycan ixtirası və Azərbaycan brendi olaraq beynəlxalq tərəfdaşlar, ölkələr və ekspertlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və bu mərkəzlərdə iş prosesi operativlik, şəffaflıq, nəzakətlik, məsuliyyət və rahatlıq prinsipləri əsasında qurulduğunu təstiq etmişlər.

Əmək qabiliyyətli əhalinin iş yerləri ilə təmin edilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması, əhalinin əmək və sosial müdafiəsini təmin edilməsi və bu sahədə təkmilləşdirmələrin aparılması məqsədilə yaradılan və Azərbaycan brendi hesab edilən digər qurumlardan biri də Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində “Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi” (DOST) mərkəzidir.

Ölkədə istər məhsul, istərsə də xidmət baxımından brendlərin yaradılaraq ölkə xaricində tanıtılmasından əlavə olaraq ölkənin özünün də bir brend olaraq dünya ölkələri qarşısında cəzbedici turizm sahəsi, investisiya mühiti olması

gərəklidir. Bu məqsədlə yaradılan Dövlət Turizm Agentliyi qısa müddət ərzində turizm sahəsində işlərin yeni səviyyədə həyata keçirilməsi üçün qərarlar qəbul etdi, turizm təhsili və ixtisaslı kadrlar yetişdirilməsi üçün yeni addımlar atmağa başladı. Elə həmin agentliyin təklifinə əsasən Azərbaycan imicini yeni brend və sloqanla dünyaya çatdırmaq mümkün oldu, həmin təklifin şüarı isə “take another look – yenidən fərqli baxışla bax” idi. Bu şüarın və loqonun yenilənməsi isə dünya ölkələrinin diqqətini Azərbaycana cəmləşdirdi və turist axınını sürətləndirdi. Praktikada bu kimi halların tətbiqi və brendləşmənin sürətlənməsi göstərir ki, bir neçə il ərzində artıq Azərbaycan hər bir sahə üzrə öz məhsulları ilə nəinki daxili bazarı təmin edəcək, həm də bütün sahələr üzrə xarici ölkələrə məhsullar ixrac edəcək.

Nəticə və təkliflər

Dissertasiya işinin yazıldığı və araşdırılmalar aparıldığı müddətdə əldə edilən bir sıra nəticələri və ona uyğun olaraq təklifləri aşağıdakı şəkildə ifadə edə bilərik.

1. İqtisadi Təhlükəsizlik hər bir ölkənin qarşısında duran və təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Bu termin nə qədər yeni olsa da dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarının qorunması və inkişafında əvəzsiz rola malikdir. İqtisadi təhlükəsizlik bir başa olaraq dövlət təhlükəsizliyinin ayrılmaz hissəsidir və milli təhlükəsizliyin təminindən sonra əhəmiyyət dərəcəsinə görə ikinci yerdədir. İqtisadi təhlükəsizlik dövlətin və vətəndaşlarının heç bir təzyiq olmadan öz iqtisadi inkişafının üsul və vasitələrini seçmək hüququdur. İqtisadi təhlükəsizlik dövlətin istər maddi, istər insan resurslarından istifadənin başqa heç bir dövlətdən və iqtisadiyyatdan asılı olmaması deməkdir.

2. İqtisadi təhlükəsizliyin hansı hədd normasında olduğunu müəyyənləşdirmək üçün ÜDM, ÜMM, işsizlik dərəcəsi və s. kimi amillərdən istifadə edilir. ÜDM-in göstəricisi isə bizə tam doğru məlumat vermədiyi üçün həm real, həm də nominal olmaqla onun iki növündən istifadə edilir. Bu göstəricilər ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik durumuna dair məhdud da olsa məlumat vermək gücünə malikdir.

3. Ölkədə neft sektorunun inkişafı digər sektorlardan daha öndədir. Ölkəyə daxil olan valyuta ehtiyatının böyük həcmi neft və neft məhsullarının xammal şəklində satışından gəlməkdədir. Bu isə o deməkdir ki, ölkə iqtisadiyyatında bütün gəlir və investisiyalar, paralel olaraq, böyük həcmdə işçi qüvvəsi də neft sektorunda cəmləmiş və ölkə bir sahə üzərindən inkişaf etmişdir.

4. Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı hüquqi normativ təminat mövcuddur. Lakin məlumdur ki, bu təminat mexanizmində də boşluqlar mövcuddur. Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi təhlükəsizlik siyasəti onun milli təhlükəsizliyinin ayrılmaz bir hissəsidir və hər bir ölkənin borcu qanun və qaydalardan istifadə edərək bu təhlükəsizliyi tam həcmdə təmin edilməsi nail olmaqdan ibarətdir. Hazırda bu istiqamətdə qəbul edilmiş “2019–

2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası”, “Azərbaycan Respublikasında bərk məişət tullantılarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinə dair 2018–2022-ci illər üçün Milli Strategiya”, “Azərbaycan Respublikasında dövlət borcunun idarə edilməsinə dair orta və uzun müddət üçün Strategiya”, “Azərbaycan Respublikasının dəniz təhlükəsizliyi strategiyası”, “2012-2020-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə dair Dövlət Strategiyası”, “Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya” “Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya” və müxtəlif tədbirlər planları bu istiqamətdə həyata keçirilən əsas addımları əks etdirir.

5. Hər bir ölkə özünün iqtisadi təhlükəsizliyini və onun konsepsiyasını işləyib hazırlayarkən bir neçə indikatora xüsusi diqqət yetirir. Məsələn, iqtisadçı professor Qlazeyev iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün mövcud olan və diqqət edilməli olan göstəriciləri qruplaşdırmışdır, hansı ki, bir çox ölkə iqtisadi təhlükəsizliyini qiymətləndirərkən bu indikatorlardan istifadə edir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı haqqında danışarkən ona daxil olan 6 sahədən hər birinin inkişafı nəzərdə tutulur. Kənd təsərrüfatı və qeyri-neft sənayesi xarici ticarətdə böyük paya sahib olduqları üçün ilkin olaraq onların inkişafı diqqətdə saxlanılmalıdır. Bu səbəblə qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı 2018-ci ildə 2005-ci illə müqayisədə 6 dəfədən çox artmışdır.

Beləliklə, əldə olunan nəticələrə əsasən qeyd edə bilərik ki, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlı aşağıda qeyd edilən təkliflər səmərəli hesab edilir və onların tətbiqi iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün əlverişli nəticələr verə bilər:

- Azərbaycanın ixrac potensialı 2018-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 10% artmışdır. Bu rəqəmin gələcəkdə yüksəldilməsi üçün tədbirlər və layihələr həyata keçirilməli, ölkə brendi xaricdə tanıtılması artırılmalı, ixrac yönümlü iqtisadiyyata malik olmağa çalışılmalıdır. Bu məqsədlə dövlət proqramlarının sayı artırılmalı və daxili bazar tam təmin edilərək ixrac yönümlü iqtisadiyyat üstün olmalıdır;

- Azərbaycanda iqtisadi təhlükələrin təyin edilməsi bağlı indikatorlar hazırlanmalı, bu indikatorlar hazırlanarkən digər ölkələrin təcrübələri nəzərə alınmalı və Qlazyevin göstərmiş olduğu 14 indikator da müasirləşdirilərək indiki dövlət və tələblərə uyğunlaşdırılmalı və bu indikatorlar vasitəsilə ölkənin yerləşmə mühiti, təbii resursları, iqtisadi və siyasi gücü nəzərə alınaraq yeni indikatorlar təyin edilməli və bu indikatorlara yaxın rəqəmlər əldə etmək üçün çalışılmalıdır;

- İdxal yönümlü deyil, ixrac yönümlü iqtisadiyyata sahib olmaq üçün iqtisadiyyatın bütün sahələrinin bərabər və paralel inkişaf etdirilməsi təmin edilməlidir. Çalışılmalıdır ki, xırda məhsul və xidmətdən iri sənaye istehsalınadək istehsalın bütün prosesləri ölkəmizdə təşkil edilsin. Bütün məhsullarla ölkə tam olaraq təmin olunmalıdır;

- ÜDM-in strukturunda qeyri-neft sənayesinin həcmi artırılmalı, neftdən gələn gəlirlərin bir hissəsi yenidən qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilməlidir;

- Azərbaycanın enerji potensialından istifadə və onun qiymətləndirilməsi 2014-cü ildə 350 kv/s-dan çox olmuşdur. Diqqət etmək zəruridir ki, bu nəticə 2004-cü ildə cəmi 50 kv/s-ə bərabər idi. Nəticə yüksək olsa da yenə də ürək açan deyildir. Bu səbəblə ölkə üzrə bütün enerji daşıyıcıları və potensial enerji mənbələri diqqətdə saxlanılmalı, onların yenidən emalı və istifadəsi üçün mümkün şərait yaradılmalıdır;

- Yalnız təkmilləşdirilmələrin aparılması, bu barədə yeni qanun və qərarların qəbul edilərək icra edilməsi zəruridir. Ölkədəki mövcud istehsal səviyyəsi artırılmalı, iş yerlərinin və minimum əməkhaqqının yüksəldilməsi yolu ilə əhalinin yaşayış səviyyəsi normaya uyğunlaşdırılmalı, dövlət nəzarətinin artırılması, mövcud və potensial iqtisadi cinayətkarlıq halları aradan qaldırılmalı və minimuma endirilməlidir. Diqqətdə saxladığımız bu şərtlər tələb edir ki, mövcud şəraitdə dövlət öz iqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərini dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri ilə müqayisə etsin və ən optimal şərtlərə cavab verən müasir təhlükəsizlik sistemi qursun. Bu sistemin optimallaşdırılması məqsədiləə DGK, Milli Məclis, Vergilər Nazirliyi və digər qurumlar arasında iqtisadi əlaqələr genişləndirilməli, vahid məlumat mərkəzi qurulmalı, bu orqanlar yeri gəldikdə

dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə təhlükə yaradan hadisələrə birlikdə müdaxilə etməli və aradan qaldırmalıdırlar. Bu məqsədlə edilən bütün icralar və atılan addımlar 2004cü il tarixli “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununa uyğun olmalıdır;

- Lakin bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsini qiymətləndirmək üçün yalnızca ümmiləşdirilmiş metodlardan istifadə etmək düzgün deyildir. Bunun üçün hər bir ölkənin özünə xas olan xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq lazımdır. Ölkə üzrə iqtisadi təhlükəsizlik həddini müəyyən etməyə üçün minimum və orta əmək haqqı, yoxsulluq həddində yaşayan əhalinin xüsusi çəkisi, adambaşına düşən ÜDM həcmi və s. bu kimi amillərdən də istifadə edilməlidir;

- Hər bir dövlət öncədən özünün bütün sahələr üzrə mövcud potensialını qiymətləndirməli, onların inkişafını, daha da artımını təmin etməli, əhalini ən azı yaşayış minimumu ilə təmin etməlidir. Bunların təmini isə digər orta və yüksək təbəyə sayılan əhalinin vergi yükünü artıraraq deyil, ümumi ölkənin gəlirinin və ÜDM-in artımı hesabına reallaşdırılmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan Dilində

1. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. <http://www.e-qanun.az>.
2. «Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi». <http://www.e-qanun.az>.
3. Abbasov A.F. İqtisadi təhlükəsizliyin əsasları. Bakı, 2000, 185 s
4. Ağayev A. Dövlət borcu və onun idarə edilməsi, Bakı: 2013, 143 s.
5. Allahverdiyev H. B., “İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin əsasları”, Bakı, 2009
6. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı: Nasir, 2010. 272 s.
7. Ataşov B. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri. Bakı: 2017. “Kooperasiya Nəşriyyatı” 536 s.
8. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, Bakı, 1995.
9. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2003-2008, 2009-2013, 2014-2018-ci illər üzrə).
10. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi, 2010
11. Bərxudarov M., Məmmədov N. İqtisadi Təhlükəsizlik, Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2006, 452 s. 2002, 408 s
12. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı: 2003, 520 s. 2.
13. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. Dövlətin iqtisadi siyasəti. Dərs vəsaiti. Bakı: 2011. “İqtisad Universiteti”, 220 s
14. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Bakı: 2011. “İqtisad Universiteti”, 121 s
15. Əliyev A. Ə. Azərbaycanın iqtisadi siyasəti, Bakı: “Qanun”, 2003, 324 s.

16. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, Bakı: “Azərbaycan Nəşriyyatı”, 2005, 751 s.
17. İsmayılov F. Azərbaycanda iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişaf etdirilməsinin bəzi problemləri, Gəncə: “Gəncə Poliqrafiya”, 2006, 208 s.
18. Kərimli İ.A. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri, Bakı: “Çaşıoğlu”, 2006, 301 s.
19. Məmmədov N. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi, Bakı: “Elm”, 2009, 43 s.
20. Menkyu N.Q. Ekonomiksin əsasları, ABŞ, 2004, 836 s
21. Nəcəfov Z. Azərbaycanın milli təhlükəsizlik problemləri: nəzəri məsələlər. Jurnal Beynəlxalq həyat, №2,4, 1998-ci il
22. Quliyev R.R. Qloballaşan iqtisadiyyat Azərbaycan prizmasında, Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2002, 127 s.
23. S.Əhmədova - AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI. Bakı: 2015. “Bakı Universiteti Nəşriyyatı” 90 s.
24. Sadıqov M. M. “Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunmasında maliyyə-kredit mexanizminin rolu” Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin 70 illik yubileyinə həsr edilmiş elmi-praktik konfransın tezisləri. Bakı – 2002
25. Səfərov S. İ. Heydər Əliyev kursu yeni keyfiyyət halında: İqtisadiyyat, siyasət, dinamizm, perspektivlər.- B.: Azər nəşr, 2005.- 504 s.
26. Səfərov S.İ.. İqtisadi sistemin transformasiyası: Dövlət tənzimlənməsi problemləri: [Monoqrafiya] /- B.: Azər nəşr, 1997.- 192 s.
27. Şəkəraliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər. Bakı:2009 “İqtisad Universiteti”, 415 s.
28. Şəkəraliyev A.Ş., Şəkəraliyeva Z.A. «İqtisadi təhlükəsizlik və onun strateji təminatı» «Qloballaşma və regional iqtisadi inkişaf» mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransın məqalələr toplusu. Bakı. «Nurlar Nəşriyyatı», 2004
29. Səmədzadə Z.Ə. Dünya iqtisadiyyatı. Çin iqtisadi möcüzəsi. Bakı: Gənclik, 2001, 317 s.
30. Sençakov Ç. V.İqtisadi təhlükəsizlik: geosiyasət, qloballaşma, özünüqoruma və inkişaf. Bakı: 2008. “İqtisad universiteti”157 s.

31. Süleyman A. Ekonomik Güvenlik. Türkiye: 2015. "Adalet Yayınevi" 510 s.
32. Vəliyev D.Ə. Beynəlxalq iqtisadiyyat, Bakı: "Azərbaycan Universiteti", 1998, 382 s.
33. Vəliyev T.S., Babayev Ə.P., Meybullayev M.X. İqtisadi nəzəriyyə, Bakı: "Çaşıoğlu" nəşriyyatı, 2001, 691 s
34. Xəlilov N.A. «Milli ərzaq təhlükəsizliyi: bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri» Bakı 2003 «Təhsil Nəşriyyatı»
35. "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı"

Xarici Dildə

1. Багданов И.Я. Экономическая безопасность России.:Теория и практика, М. 2001.
2. Безников М.,Хурусталов Е.Экономическая безопасность производства.Ж «Вопросы экономики»№9 ,1998
3. Возженников А.Б.Национальная безопасность: теория , практика,стратегия.М, 2002
4. Дворянков В.А. Экономическая безопасность: теория и реальность угроз. М. РАЕН.2000
5. Экономическая безопасность / под ред. В.А. Богомолова, М.; ЮНИТИ-ДАНА, 2009,
6. Экономическая безопасность России: Общий курс: Учебник / Под ред.В.К. Сенчагова. 2-е изд. М.: Дело, 2005.
7. Экономическая и национальная безопасность. Учебник / Под ред. Е.А.Олейникова. М.: Экзамен, 2004.
8. Сергей Глазев - Экономическая безопасность Р, 2008
9. Alan Collins. Contemporary security studies. Oxford, Oxford University Press, 2007.

10. Arnold Wolfers., National Security, 1962x
11. Carl R. Neu, Charles Wolf, Jr. The economic dimensions of national security. Santa Monica, Rand, 2004.
12. Gregory Mankiw, principles of economics, 2013,
13. Jiang Yong. Economic Security: Redressing Imbalance / China Security, vol 3, № 2, Spring 2007, pp. 66 – 85
14. Joseph E. Stiglitz, Making Globalization Work, 2006
15. Joseph J. Romm, Defining National Security, 1993, s.51).
16. Paleri, Prabhakaran (). National Security: Imperatives And Challenges. New Delhi: Tata McGraw-Hill, 2008.

İnternet resursları

1. www.area.gov.az
2. www.azerbaijan.az
3. www.azerenerji.gov.az
4. www.azstat.org
5. www.banker.az
6. www.cbar.az
7. www.economy.gov.az
8. www.e-qanun.gov.az
9. www.iqtisadiislahat.org
10. www.infeconomy.ru
11. www.ivanovo.marketcenter.ru
12. www.marja.az
13. www.president.az
14. www.stat.gov.az
15. www.static.president.az/
16. www.taxes.gov.az

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. İndiqatorlar və son hədd göstəriciləri.....	30
Cədvəl 2. İqtisadi təhlükəsizliyin struktur təhlili zamanı istifadə edilən indikatorlar.....	31
Cədvəl 3. Ölkə üzrə mövcud iqtisadi təhlükəsizlik göstəriciləri və son hədd kəmiyyətləri.....	42
Cədvəl 4. Əsas sosial iqtisadi göstəricilər, əvvəlki illə müqayisəli təhlil.....	44
Cədvəl 5. Azərbaycanda ixracın strukturu; illər üzrə.....	66
Cədvəl 6. Azərbaycanda idxalın strukturu; illər üzrə.....	67
Cədvəl 7. Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansı, illər üzrə.....	68

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1. İqtisadi təhlükəsizliyə təsir göstərən amillər.....	11
Sxem 2. İqtisadi təhlükəsizliyin təsnifatı.....	15
Sxem 3. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin istiqamətləri.....	16

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1. Azərbaycanın ümumi daxili məhsulu, milyon manatla.....	
Qrafik 2. ÜDM-in inkişafında qeyri-neft sektorunun payı.....	30
Qrafik 3. Qeyri-neft sektoru üzrə dövriyyə.....	46
Qrafik 4. illər üzrə istehsal edilən enerji gücü.....	49
Qrafik 5. Qeyri-neft sektoru üzrə mövcud əlavə dəyərin sahələr üzrə bölgüsü.....	56
Qrafik 6. Qeyri-neft sektoru üzrə mövcud əlavə dəyərin sahələr üzrə bölgüsü.....	64